

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Fakültə: “Maliyyə”

Kafedra: “Bank işi”

**“BANK SFERASINDA RƏQABƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ”
mövzusunda**

BURAXILIŞ İŞİ

Elmi rəhbər _____ dos. Z.H.İbrahimov

İcra etdi tələbə _____ Ç.İ.Təhməzova

Kafedra müdiri:

prof. Z.F.Məmmədov

B A K I – 2 0 1 5

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ		3
I FƏSİL	MALİYYƏ BÖHRANLARININ GENEZİSİ	6
§1.1.	Maliyyə-bank böhranı haqqında nəzəri baxışların təhlili.....	6
§1.2.	Maliyyə bank böhranının komponentləri.....	20
II FƏSİL	BANK SFERASINDA RƏQABƏTİN XUSUSİYYƏTLƏRİ	29
§2.1.	Rəqabətin mahiyyəti.....	29
§2.2.	Maliyyə-bank böhranlarının MDB üzvü ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri	35
§2.3.	Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal maliyyə-bank böhranı şəraitində.....	44
NƏTİCƏ		48
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR		54

GİRİŞ

Cari dünya maliyyə böhranı potensial olaraq gözlənilməz deyildi, o özündə tarixi şərtləşdirilmiş hadisəni əks etdirir və hər şeyi əhatə edən, sistemli xarakter daşıyır. Ondan əvvəl dünya iqtisadiyyatında böhran hallarının təxminən 200 illik transformasiya dövrü olub.

Əhatəsinin genişliyinə görə böhranlar ayrılır: lokal (milli), regional və dünya. Belə ki, XIX əsrin ortalarına qədər onlara bir, iki yaxud üç ölkənin hüdudları ilə məhdudlaşdı, sonradan isə beynəlxalq xarakteri əldə etməyə başladı, onların arasında birincisi 1825-ci ilin böhranı olub.

İngiltərədə 1825-ci ildəki böhranı birinci tsiklik (dövri) böhran adlandırırlar. Bu böhrana bir çox xarici mütəxəssislər ilk beynəlxalq şok kimi baxır.

Latın Amerika ölkələri iqtisadiyyatının 1820-cı illərin əvvəlində liberallaşdırması, qızıl və gümüşün hasilatını maliyyələşdirmək üçün, habelə yeni müstəqil respublikalara suveren istiqrazların təqdim olunması üçün Böyük Britaniyadan kapitalın kütləvi axıb gəlməsinə gətirib çıxardı. Bunların hamısı dünya ixrac bumuna aparırdı.

Cənubi Amerika dövlətlərinə qoyuluşlar çox böyük idi. Həm də istiqrazların əksər hissəsi qısa müddətdə – 1824 və 1825-ci illərdə götürülmüşdü.¹

Əhatə sahəsinə görə böhranlar yerli (milli), regional və dünya olur. Belə ki, XIX əsrin ortalarına kimi onlar bir, iki yaxud üç ölkənin hüdudları ilə məhdudlaşdı, sonralar isə beynəlxalq xarakterə malik oldular, ilk beynəlxalq böhran 1825-ci ildə baş vermişdir.

Əvvəl bütün iqtisadi sarsıntılar yalnız iqtisadiyyatdan kənar səbəblərin təsiri, ilk növbədə müharibələr, epidemiyalar, təbii fəlakətlər və s. ilə, sonralar isə kənd təsərrüfatı məhsullarının tam istehsal edilməməsi ilə bağlı olmuşlar. XIX əsrin ortalarından etibarən böhranların əsas səbəbi sənaye istehsalı ilə ödəmə

---

¹ Тугин-Бариновский М.И. 2008 (1913). Периодические промышленные кризисы. М. Директмедиа Паблшинг.

qabiliyyəti tələbi arasında tarazlığın pozulması olmuşdur, yəni klassik iqtisadi dövr sənaye inqilabı ilə eyni vaxtda meydana çıxmışdır.

Beləliklə, yeni növ böhranlar XIX əsrdə başlanmış və orta hesabla hər 8-10 ildən bir təkrarlanırdılar: 1825, 1837, 1847, 1857, 1868-1869, 1873, 1882-1883, 1890-1892, 1900-1902, 1907 və s. illərdə. Ayrı-ayrı iqtisadi dövrlər müddəti və intensivliyinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə baxmayaraq onların hamısı eyni azalma, depressiya, canlanma və yüksəliş fazalarına malik idilər.

İlk dövrü böhran 1825-ci ildə İngiltərədə baş vermiş, növbəti böhran 1836-cı ildə ABŞ-da baş vermişdir. 1847-ci ildə böhran bütün Avropa, Şimali və gənubi Amerika ölkələrini, 1873-1878-ci illərin böhranı isə Avropa ölkələrinin çoxunu və ABŞ əhatə etmiş və özünün uzun müddətli olması ilə əvvəlkiləri arxada qoymuşdur.

1825-ci ilin dünya iqtisadi böhranına səbəb – kapitalın Böyük Britaniyadan Latın Amerika ölkələrinə kütləvi axını və London birjasında möhtəkər əməliyyatlarının həcmələrinin artması ilə olmuşdur. Bu ölkənin qızıl ehtiyatlarının kəskin azalmasına və ticarət balansının pozulmasına, bu da öz növbəsində kütləvi müflisliyə və sonrakı iqtisadi resepsiyaya gətirib çıxartmışdır. İnvestisiya və ixracatın azalması Latın Amerika ölkələrinin büdcə gəlirlərini azaltmış və bütün regionda dövlət borcları üzrə defoltlara yol açmışdır.

1857-ci ilin böhranı eyni zamanda ABŞ, Almaniyanın, İngiltərənin və Fransanın iqtisadiyyatına toxunmuşdur. Həmin böhrana dəmir yolu şirkətlərinin kütləvi müflisliyi və səhmlər bazarının dağılması səbəb olmuş, bu da dünya bank sisteminin iflasa uğramasına və istehsalın kəskin aşağı düşməsinə gətirib çıxartmışdır.

Lakin Amerika ölkələrində kreditlərə artmış tələblər. Almaniya və Avstriyanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkər qiymət artımı ilə nəti cələrin 1873-1878-ci il ərzində dünya maliyyə böhranına yol açmışdır.

1893-cü il ABŞ təlaşını gümüş bazarında azad qiymət qoyulmaya yol verən Şermanın Gümüş Paktı qəbul etməsi ilə əlaqələndirirlər. İnvestorla bu paktın qəbul edilməsindən sonra ABŞ-ın «qızıl standartdan» uzaqlaşdığını gözləyərək kapitalı ölkədən çıxartmağa başladılar. Pul təklifinin azalması və fond bazarının kollapsı hesablama-ödəniş sistemində, bankların fəaliyyətində pozulmalara gətirib çıxarmışdır.

1907-ci il böhranı daha əvvəlki böhranlardan çox əlamətlərə malik olmuş, latin miqyas və nəticələri ilə əvvəlkilərdən olduqca güclü idi. Onu 1906-cı ildə öz qızıl ehtiyatlarını artırmaq üçün uçot dərəcəsini 3,5%-dən 6%-ə qaldıran İngiltərənin bankı təhrik etmişdir. Bu hadisə ABŞ-dan kapitalların axınına səbəb olmuş, nəticədə isə iş fəaliyyətinin aşağı salınması və bu ölkənin kommertiya banklarının ləğv edilməsi başlanmışdır. Pul kütləsinin həcmninin kəskin azalması milli ödəniş-hesablaşma sisteminin pozulmasına və uzun davam edən iqtisadi resessiyaya gətirib çıxarmışdır. ABŞ və İngiltərədən böhran Fransa, İtaliya və başqa ölkələrə yayılmışdır.

1914-cü ildə Birinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə beynəlxalq maliyyə böhranı baş vermişdir.

Dünyada 1900-1903, 1907, 1920-cı illərdə iqtisadi böhranlar yaşanmış, lakin onların heç biri 1929-1933-cü illərdə baş vermiş və bütün kapitalizm dünyasını, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etmiş dünya böhranı ilə müqayisə edilə bilməzlər. Bu böhran zamanı kapitalist ölkələrinin sənaye istehsalının məcmu həcmi 46%, polad əridilməsi-62%, kömür hasilatı-31%, gəmiqayırma istehsalı-83%, xarici ticarət dövriyyəsi-67%, azalmış, işsizlərin sayı 26 min nəfərə çatmış yaxud istehsalatda işləyənlərin 25% təşkil etmişdir, əhalinin real gəlirləri orta hesabla 58% azalmışdır. Böhran, çox saylı müflistik halları ilə müşayiət olundu - və sadəcə, ABŞ-da 109 min şirkət iflasa uğramışdı.

I FƏSİL. MALİYYƏ BÖHRANLARININ GENEZİSİ

§1.1. Maliyyə-bank böhranı haqqında nəzəri baxışların təhlili

Cari dünya maliyyə böhranı potensial olaraq gözlənilməz deyildi, o özündə tarixi şərtləşdirilmiş hadisəni əks etdirir və hər şeyi əhatə edən, sistemli xarakter daşıyır. Ondan əvvəl dünya iqtisadiyyatında böhran hallarının təxminən 200 illik transformasiya dövrü olub.

Əhatəsinin genişliyinə görə böhranlar ayrılır: lokal (milli), regional və dünya. Belə ki, XIX əsrin ortalarına qədər onlara bir, iki yaxud üç ölkənin hüdudları ilə məhdudlaşır, sonradan isə beynəlxalq xarakteri əldə etməyə başladı, onların arasında birincisi 1825-ci ilin böhranı olub.

İngiltərədə 1825-ci ildəki böhranı birinci tsiklik (dövri) böhran adlandırırlar. Bu böhrana bir çox xarici mütəxəssislər ilk beynəlxalq şok kimi baxır.

Latın Amerika ölkələri iqtisadiyyatının 1820-cı illərin əvvəlində liberallaşdırması, qızıl və gümüşün hasilatını maliyyələşdirmək üçün, habelə yeni müstəqil respublikalara suveren istiqrazların təqdim olunması üçün Böyük Britaniyadan kapitalın kütləvi axıb gəlməsinə gətirib çıxardı. Bunların hamısı dünya ixrac bumuna aparırdı.

Cənubi Amerika dövlətlərinə qoyuluşlar çox böyük idi. Həm də istiqrazların əksər hissəsi qısa müddətdə – 1824 və 1825-ci illərdə götürülmüşdü.¹

Əhatə sahəsinə görə böhranlar yerli (milli), regional və dünya olur. Belə ki, XIX əsrin ortalarına kimi onlar bir, iki yaxud üç ölkənin hüdudları ilə məhdudlaşır, sonralar isə beynəlxalq xarakterə malik oldular, ilk beynəlxalq böhran 1825-ci ildə baş vermişdir.

Əvvəl bütün iqtisadi sarsıntılar yalnız iqtisadiyyatdan kənar səbəblərin təsiri, ilk növbədə müharibələr, epidemiyalar, təbii fəlakətlər və s. ilə, sonralar isə kənd təsərrüfatı məhsullarının tam istehsal edilməməsi ilə bağlı olmuşlar. XIX əsrin

---

¹ Тугин-Бариновский М.И. 2008 (1913). Периодические промышленные кризисы. М. Директмедиа Паблшинг.

ortalarından etibarən böhranların əsas səbəbi sənaye istehsalı ilə ödəmə qabiliyyəti tələbi arasında tarazlığın pozulması olmuşdur, yəni klassik iqtisadi dövr sənaye inqilabı ilə eyni vaxtda meydana çıxmışdır.

Beləliklə, yeni növ böhranlar XIX əsrdə başlanmış və orta hesabla hər 8-10 ildən bir təkrarlanırdılar: 1825, 1837, 1847, 1857, 1868-1869, 1873, 1882-1883, 1890-1892, 1900-1902, 1907 və s. illərdə. Ayrı-ayrı iqtisadi dövrlər müddəti və intensivliyinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə baxmayaraq onların hamısı eyni azalma, depressiya, canlanma və yüksəliş fazalarına malik idilər.

İlk dövrü böhran 1825-ci ildə İngiltərədə baş vermiş, növbəti böhran 1836-cı ildə ABŞ-da baş vermişdir. 1847-ci ildə böhran bütün Avropa, Şimali və gənubi Amerika ölkələrini, 1873-1878-ci illərin böhranı isə Avropa ölkələrinin çoxunu və ABŞ əhatə etmiş və özünün uzun müddətli olması ilə əvvəlkiləri arxada qoymuşdur.

1825-ci ilin dünya iqtisadi böhranına səbəb – kapitalın Böyük Britaniyadan Latın Amerika ölkələrinə kütləvi axını və London birjasında möhtəkər əməliyyatlarının həcmələrinin artması ilə olmuşdur. Bu ölkənin qızıl ehtiyatlarının kəskin azalmasına və ticarət balansının pozulmasına, bu da öz növbəsində kütləvi müflisliyə və sonrakı iqtisadi resepsiyaya gətirib çıxartmışdır. İnvestisiya və ixracatın azalması Latın Amerika ölkələrinin büdcə gəlirlərini azaltmış və bütün regionda dövlət borcları üzrə defoltlara yol açmışdır.

1857-ci ilin böhranı eyni zamanda ABŞ, Almaniyanın, İngiltərənin və Fransanın iqtisadiyyatına toxunmuşdur. Həmin böhrana dəmir yolu şirkətlərinin kütləvi müflisliyi və səhmlər bazarının dağılması səbəb olmuş, bu da dünya bank sisteminin iflasa uğramasına və istehsalın kəskin aşağı düşməsinə gətirib çıxartmışdır.

Lakin Amerika ölkələrində kreditlərə artmış tələblər. Almaniya və Avstriyanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkər qiymət artımı ilə nəti cələrin 1873-1878-ci il ərzində dünya maliyyə böhranına yol açmışdır.

1893-cü il ABŞ təlaşını gümüş bazarında azad qiymət qoyulmaya yol verən Şermanın Gümüş Paktı qəbul etməsi ilə əlaqələndirirlər. İnvestorla bu paktın qəbul edilməsindən sonra ABŞ-ın «qızıl standartdan» uzaqlaşdığını gözləyərək kapitalı ölkədən çıxartmağa başladılar. Pul təklifinin azalması və fond bazarının kollapsı hesablama-ödəniş sistemində, bankların fəaliyyətində pozulmalara gətirib çıxarmışdır.

1907-ci il böhranı daha əvvəlki böhranlardan çox əlamətlərə malik olmuş, latin miqyas və nəticələri ilə əvvəlkilərdən olduqca güclü idi. Onu 1906-cı ildə öz qızıl ehtiyatlarını artırmaq üçün uçot dərəcəsini 3,5%-dən 6%-ə qaldıran İngiltərənin bankı təhrik etmişdir. Bu hadisə ABŞ-dan kapitalların axınına səbəb olmuş, nəticədə isə iş fəaliyyətinin aşağı salınması və bu ölkənin kommertiya banklarının ləğv edilməsi başlanmışdır. Pul kütləsinin həcmninin kəskin azalması milli ödəniş-hesablaşma sisteminin pozulmasına və uzun davam edən iqtisadi resessiyaya gətirib çıxarmışdır. ABŞ və İngiltərədən böhran Fransa, İtaliya və başqa ölkələrə yayılmışdır.

1914-cü ildə Birinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə beynəlxalq maliyyə böhranı baş vermişdir.

Dünyada 1900-1903, 1907, 1920-cı illərdə iqtisadi böhranlar yaşanmış, lakin onların heç biri 1929-1933-cü illərdə baş vermiş və bütün kapitalizm dünyasını, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etmiş dünya böhranı ilə müqayisə edilə bilməzlər. Bu böhran zamanı kapitalist ölkələrinin sənaye istehsalının məcmu həcmi 46%, polad əridilməsi-62%, kömür hasilatı-31%, gəmiqayırma istehsalı-83%, xarici ticarət dövriyyəsi-67%, azalmış, işsizlərin sayı 26 min nəfərə çatmış yaxud istehsalatda işləyənlərin 25% təşkil etmişdir, əhalinin real gəlirləri orta hesabla 58% azalmışdır. Böhran, çox saylı müflistik halları ilə müşayiət olundu - və sadəcə, ABŞ-da 109 min şirkət iflasa uğramışdı.

1929-1933-cü illərdə – baş verən böhran müasir tarixdə ən iri dünya maliyyə böhranı dövrüdür. O, Nyu-Yorkda fond birjasında iflasdan başlamış və bank sistemini, sənayeni və kənd təsərrüfatını əhatə etmişdir. Öz xüsusiyyətinə görə bu

təkrar istehsalın dövrü böhranı ili, bu zaman əhalinin aşağı alıcılıq qabiliyyəti nəticəsində malın istehsal kütləsi tələb olunmamış və satılmamışdır. Nəticədə ictimai təkrar istehsal prosesi pozulmuş, çox saylı ticarət və sənaye müəssisələri, nəqliyyat şirkətləri, banklar dağılmışdır. 1932-ci ildə ABŞ-da sənaye istehsalı, ümumən 46%, məhsulun ayrı-ayrı növləri üzrə isə olduqca daha çox azalmışdır, məsələn, çuğun – 79%, polad – 76%, avtomobil – 80%. Fəaliyyətdə olan 279 donna Peçindən yalnız 44 qalmışdır. Böhran iflasın kütləvi dalğasına səbəb olmuşdur. 1929-1933-cü illərdə 135 min şirkət və 5760 bank iflası uğramışdır. Yalnız 1932-ci ildə korporasiyaların itkisi 3,2 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 3,1 dəfə azalmışdır. Ölkə 1911-ci il səviyyəsinə düşmüşdür.

Post-böhran depressiyası uzun müddətli olmuşdur. Müəyyən canlanmadan sonra 1937-ci ildə əvvəlcədən yüksəlmə fazasının olmaması ilə xarakterizə edilən yeni böhran baş vermişdir. Yeni böhran əvvəlkindən zəif olsa da, olduqca kəskin keçirdi. Kapitalist dünyada sənaye istehsalının ümumi həcmi 11%, ABŞ-da isə 21% ixtisara salınmış, avtomobillərin buraxılması 40% azalmışdır. Bu böhranın inkişafı və ağırlaşması 1939-1945-ci illərdə İkinci Dünya Müharibəsi ilə dayandırılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra 1948-1949-cu illərdə ABŞ və Kanadanı əhatə edən yerli iqtisadi böhran başlanmışdır. ABŞ-da sənaye məhsullarının həcmi 18,2%, Kanada da – 12% enmiş; inkişaf etmiş kapitalist ölkələrin ümumi həcmi 6% azalmışdır. Kapitalist ölkələrdə növbəti iqtisadi böhran 1957-1958-ci illərdə ABŞ, Yaponiya, Fransa, Kanada, Böyük Britaniya, Belçika, İsveç, Niderlandı, Finlandiya və digər ölkələrdə yaranmışdır. Lakin müharibədən sonrakı dövrdə ən iri iqtisadi böhran bütün kapitalist ölkələrini əhatə etmiş və yüksək inflyasiya səviyyəsi ilə fərqlənən 1974-1975-ci illərdə olmuşdur. Bu böhranın səciyyəvi xüsusiyyəti onun istehsalın əsas sahələrini – energetikanı, kənd təsərrüfatı daxil olmaqla xammal sahələrini, həmçinin valyuta sistemini əhatə etmişdir.

Müharibədən sonra ilk dünya iqtisadi böhran 1957-ci ilin sonunda başlamış və 1958-ci ilin ortalarında davam etmişdir. O, ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada,

Belçika, Niderland və digər bəzi kapitalist ölkələrini əhatə etmişdir. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində sənaye məhsulunun istehsalı 4% aşağı düşmüş, işsizlər ordusu demək olar ki, 10 min nəfərə çatmışdır.

1973-cü ilin sonunda ABŞ-da başlanmış iqtisadi böhran, müddət, dərinlik və dağıdıcı gücü baxımından 1957-1958-ci il dünya iqtisadi böhranının olluqca ötüb keçmiş və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə 1929-1933-cü il böhranına yaxınlaşmışdır. Böhran dövründə sənaye istehsalı ABŞ-da 13%, Yaponiyada – 20%, AFR – 22%, Böyük Britaniya – 10%, Fransada – 13%, İtaliyada – 14% azalmışdır. Səhmlərin kursu yalnız bir ilə (1973-cü ilin dekabr ayından 1974-cü ilin dekabr ayına kimi) ABŞ-da 33%, Yaponiyada – 17%, AFR -10%, Böyük Britaniyada – 56%, Fransada – 33%, İtaliyada – 28% aşağı düşmüşdür. 1973-cü illə müqayisədə 1974-cü ildə müflisliyin sayı ABŞ-da 6%, Yaponiyada - 42%, AFR – 40%, Böyük Britaniyada – 47% və Fransada – 27% təsir etmişdir. 1975-ci ildə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrin işsizlərinin sayı 15 min. Nəfərə çatmışdır. Bundan başqa, 10 min. Çox işçi yarımçıq iş həftəsinə köçürülmüş və ya müvəqqəti olaraq müəssisələrdən kənarlaşdırılmışdır. Hər tərəfə əhalinin real gəlirlərinin aşağı düşməsi müşahidə edilmişdir.

1973-cü ildə OPEK təşkilatına üzv olan ölkələrin neftin hasilat həcminin azaldılması haqqında qərarı ilə başlamış ilk energetika böhranı baş vermişdir. Beləliklə, dünya bazarında neftin qiymətini qaldırmaq təşəbbüsü göstərmişdir. 1973-cü ilin 16 oktyabrında neftin bir barelinin qiyməti 67% (3-dən 5 dollara) kimi yüksəlmiş və 1974-cü ildə isə neftin qiyməti 12 dollara çatmışdır.

1994-1995-ci illərdə Meksikada iqtisadi böhran baş vermişdir.

1997- 1998-ci illərdə cənubi Asiya ölkələrində maliyyə böhranı başlanmışdır. Onun səbəbləri arasında regionun milli və CŞA ölkələrinin ödəniş balansının yüksək defisit səviyyəsi durur. İqtisadçıların hesablamalarına görə, Asiya böhranı dünya ÜDM 2 trln.dollara kimi azaltmışdır.

Məlum olduğu kimi, qlobal maliyyə böhranı (2007-2008) dünya maliyyə böhranı Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirlikdən başlanmışdır.

Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka «köpüyü» partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resesiyyə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və panikanın yayılmasına gətirib çıxardı.

Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yayıldı.

Beləliklə, 2007-2008-ci illərdə başlanan və indiyədək davam edən qlobal maliyyə böhranını 4 mərhələyə bölmək olar:

1. Anglo-sakson maliyyə böhranı (2007-ci ilin yaz ayından 2008-ci ilin mart ayınadək). Qlobal böhranın ilk mərkəzi ABŞ ipoteka bazarında problemlərin yaranması ilə meydana çıxdı və ABŞ-ın ən iri ipoteka Bankının «Bear-Stearns» qurtarılmasına yönəlik başlanan əməliyyat oldu.

2. Hüquq çəkmə və ya sərhad çəkmə (decoupling, mart – avqust 2008-ci il). Böhran bütünlüklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq bununla yanaşı ümid varmaqda idi ki, böhran inkişaf etməkdə ölkələrə təsir etməyəcək və nəticədə onların dinamik iqtisadi inkişafı burulğan içində olan ölkələrin xilas ediləmsində əsas katalizator olacaqdır.

3. Kredit daralma əməliyyatı (deleveraging, sentyabr-noyabr 2008-ci il). Qlobal böhranın inkişaf etməkdə ölkələrə bulaşması və inkişaf etmiş ölkələrdə resesiyanın başlanması haqqında rəsmilərin etirafları. Dünyanın bir çox ölkələrində bank sisteminin kollaps təhlükəsinin başlanğıcı.

4. Emissionla vurulmaq və ya doldurmaq (qauntitative easing, noyabr 2008-ci ilin sonundan indiyədək olan müddətə). Dünya ölkələrinin əksər hökumətləri istehsalat kollapsına yol verməmək üçün monetar və fiskal xarakterli çox seçidli tədbirlər paketi hazırladı və məqsəd ilk növbədə, pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaqdır.¹

¹ Qaydar E.T. Финансовый кризис: в России и в Мире. М., Проспект, 2009, Qaydar, 2009, s.43

Son məlumatlara qlobal maliyyə böhranı (2008) nəticəsində dünya üzrə bankların məcmu itkiləri 700 mlrd.dollardan çox təşkil edir, bunlardan yarıya qədəri Amerika banklarının payına düşür. Banklar bu məbləğin təxminən 50%-ni artıq yeni kapitalın cəlb olunması hesabına kompensasiya edə biliblər. Lakin BMF-nun son hesablamalarına görə bankların itkilərinin məbləği iki dəfədən də çox – 1,6 trln. dollaradək arta bilər.

Beləliklə, Qlobal maliyyə bəhranı (2008) və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
2. Kredit həcmının azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağı doğru meyli;
4. Büdcə defisitlərinin artımı;
5. Real sektorda geriləmə;
6. İşsizliyin güclənməsi;
7. İstehlak xərclərinin azalması.

Dünya maliyyə və iqtisadi böhranın başlanmasına dair olduqca müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri, müasir böhran kompleks şəkildə iqtisadi, şəhəri, ekoloji sahələri əhatə etməklə Sovet İttifaqının dağılması ilə eyni vaxtda başlamaqla düzgün iqtisadi strategiyanın seçilməməsi ilə əlaqədardır. Digərləri bu böhranın daha fundamental xarakter daşımaqla təkcə ABŞ-da ipoteka krediti ilə deyil, daha geniş makro, mikro, institutsional xarakterli iqtisadi problemlərlə əlaqədar olduğunu qeyd edir. Bəzilərinin fikrinə görə isə böhran ABŞ-da prezident R.Niksonun vaxtından başlayaraq 1971-ci ildə üzən valyuta məzənnəsinin tətbiqi ilə, yəni qızılla konversiya edilmiş dollardan imtina olunması dövründən başlayıb. Bəziləri ABŞ-ın Federal ehtiyatlar sisteminə 1987-2006-cı illər ərzində sədrlik etmiş A.Qrinspeni günahlandırır. Siyahını xeyli uzatmaq olardı, çünki bu istiqamətdə istər ölkə, istərsə də xarici elmi ədəbiyyat və informasiya vasitələrində istənilən sayda məlumatlar verilmişdir.

Bu baxımdan, dünya maliyyə böhranının səbəblərini araşdırmaqla, onların baş verməsi xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaqla.ö hər bir ölkə öz milli iqtisadi inkişafının təmin olunması istiqamətində böhrandan qorunmaq tədbirlərini hazırlamalıdır. Belə bir tədbirlərin hazırlanması, eyni zamanda, keçmişin dərslərini mənimsəmək, gələcəyə məqsəd və vəzifələri hazırlamaqla, yeni iqtisadi təfəvvürün formalaşmasını qarşıya qoyur.

Maliyyə qloballaşmasının nəticələri

Bazarlarda volatility (dəyişkənlik) və infeksiya effekt	Struktur problemlər və sistemik risk
Maliyyə bazarlardakı qiymət və miqdarlarda əsnəklik və bunun nəticəsi olaraq beynəlxalq səviyyədə spekulativ genişlənmə meyllərinin sürətləndirilməsi prosesi.	Maliyyə bazarları, valyuta kursu dalğalanmaları kimi risklərə qarşı şirkət və kredit təşkilatlarının aktivlərinin mühafizəsinə yönəlik çeşidli maliyyə alətləri təklif etməsinə baxmayaraq, bunlar riskləri minimize etmir, sadəcə risklərin əl dəyişdirilməsini təmin edir. Ancaq bunu edərkən, sistemik riskin artırılması yaranır.
Beynəlxalq səviyyədə qiymətli kağızlar bazarının təşkili və texnoloji inkişafının nəticəsi olaraq, bu bazarlarda yaşanan dalğalanmalar milli sərhədləri aşaraq digər bazarları da yoluxdurur.	İri layihəli əməliyyatların ax sayıda maliyyə və beynəlxalq maliyyə institutlarının həyata keçirilməsi nəticəsində onlardan birinin problemi, onunla sıx əlaqədə olan şirkətlərin fəaliyyətinə mənfi təsir edir.

Böhran ictimai inkişafın istənilən hadisəsi kimi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. İqtisadi böhranın mahiyyəti istehsalın və istehlakın kəskin uyğunlaşmamağı ilə ifadə olunur. Bu bütün iqtisadi sistemin normal fəaliyyətini pozur və ödəmə qabiliyyətli məcmu tələbat, ictimai kapitalın təkrar istifadəsi şəraitinin prsoesinin pozulması baxımından malların təkrar istehsalında, firmaların kütləvi şəkildə iflasa uğramasında, işsizliyin artmasında və digər sosial-iqtisadi sarsıntılarda öz əksini tapır. İqtisadi böhranın yaranma dövrüliyi və onun ifadə fazaları iqtisadi inkişafın dövrü xarakterini səciyyələndirirlər, bu da öz növbəsinə təkrar istehsalın inkişaf qanununu, istehsalın eniş və yüksəlişlərinin bir-birini əvəzləməsini əks etdirir.

Bu problem dahv dərini və ətraflı şəkildə K.Marks tərəfindən tədqiq olunmuşdur. İqtisadi böhran adətən maliyyə böhranının yaranmasını şərtləndirir. İqtisadi böhranın səbəbləri kimi təkrar istehsal prosesində, yəni istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak sahəsində yaranan ziddiyyətlər çıxış edirlər. Təkrar istehsalın inkişafı və müvafiq olaraq yığılmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması dövrü surətdə baş verir. Bu problem K.Marks tərəfindən ətraflı tədqiq olunmuşdur. O, böhranların səbəblərini aşkara çıxartmış, onların labüdlüyünü əsaslandırmış və böhranların inkişaf nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur.

İqtisadi böhran haqqında mövcud nəzəriyyələr onun yaranmasının bir çox səbəb və amillərini əks etdirirlər. Belə ki, neoklassisizm və liberalizm cərəyanlarının nümayəndələri böhranların əsas səbəbini kimi həddindən artıq istehsal edilən məhsulların tam istehlak etməməsini hesab edirlər. Bunun əlacını onlar istehlakın stimullaşdırılmasında görürlər. Lakin istehlakın və ödəmə qabiliyyətinin mövcud azlığı səbəbdən daha çox nəticədir.

K.Marksa görə kapitalizm iqtisadiyyatının və iqtisadi böhranların dövriliyinin əsas səbəbi istehsalın ictimai xarakteri ilə onun nəticələrinin şəxsi mənimsənilməsi arasında olan və aradan qaldırılmayan ziddiyyətlərdir. Onun fikrincə bu kapitalizm şəraitində böhranların aradan qaldırılmasını çətinləşdirir.

Tanınmış alim-iqtisadçı, Nobel mükafatı laureatı V.Leontyev yazırdı: «Rəsmi dövr nəzəriyyəsi şübhəsiz olaraq Marksın siyasi iqtisadiyyatına borcludur. Məhz «Kapitalın» üç cildinin bu problemin iqtisadi müzakirələrin ön hədudlarına çıxmasına istənilən digər əsərdən olduqca daha çox səbəb olduğunu söyləsək yanlışdır».¹

İqtisadi nəzəriyyənin neoklassisizm və liberalizm cərəyanlarının nümayəndələri böhranların mənbə və səbəblərini kapitalizmin təbiəti ilə əlaqələndirmirlər. Onların bir çoxu böhranların səbəbini əhalinin məhsulların tam istehlak etməməsində görürlər.

---

¹ Леонтьев В. Экономическое эссе. Теории, исследования, факты и политика. М.: Политиздат, 1990, с. 102

Böhranın səbəbini iqtisadi inkişafın nisbətsizliyində yaxud bazarın «qeyri-tarazlığında» görən iqtisadçılar marksizm mövqeyinə daha yaxındırlar. Onların fikrincə böhranlar sahələr, sahibkarların gözlənilməz hərəkətləri arasında düz nisbətə olmaması ilə şərtləndirilmişdir və bu qeyri-mükəmməl, qeyri-peşəkar idarəçiliyin nəticəsidir.

«Qeyri-tarazlıq» nəzəriyyəsi böhranlara xarici (siyasi, demoqrafik, təbii) şəraitin törəməsi kimi digər geniş yayılmış baxışla uyğunlaşır. Bazar azadlığının tərəfdarı və dövlət müdaxiləsinin azğın əleyhdarı olan iqtisadçı F. Hayyek hesab edir ki, həddindən artıq istehsalın böhranları dövlət tərəfindən artıq maliyyələşdirmə (ucuz kreditlər, tələbatın olması və s.) səbəbindən baş verirlər.

Böhranların həmçinin psixoloji nəzəriyyəsi mövcuddur. Y. Şumpeterin fikrincə hər bir baza üçün investisiyalara münasibəti formalaşdıran özünün psixoloji təsviri səciyyəvidir.

Böhran vəziyyətinin çaxnaşması və nizamsızlığı kapital qoyuluşlarının durğunluğuna gətirib çıxarır, tərəqqi şəraitində eyforiya «dəyişən vəziyyət» həyəcanını stimullaşdırır və bunlar investisiya dövrünün qeyri-müntəzəmlilyini təşkil edirlər.

İqtisadiyyat elmi iqtisadi dövrlərin (sikl) və böhranların səbəblərini izah edən bir sıra müxtəlif nəzəriyyələr işləyib hazırlamışdır.

Tanınmış iqtisadçı P. Samuelson həmin nəzəriyyələrini ümumiləşdirərək dövrlər və böhranlar nəzəriyyələrindən daha vaciblərini qeyd edir:¹

1. Dövrü bank kreditinin ekspansiyası (yayılması) ilə izah edən pul böhran nəzəriyyəsi və s.;
2. Dövrü istehsalatda mühüm yeniliklərin tətbiqi ilə izah edən yeniliklər nəzəriyyəsi (Şumpeter, Hansen);
3. Dövrü əhalinin bədbinlik və nisbinlik baxımından quruluş dalğalarının nəticəsi kimi şərh edən psixoloji nəzəriyyə (Piqu, Becqot və s.);

¹ Самуэльсон П. Экономика, М., 1992, т.1., с.244.

4. Dövrün səbəbini zəngin və qənaətcil insanların aldığı gəlirin, investisiya şəklində qoyulacaq məbləğlə müqayisədə, həddindən artıq böyük payında görünən tam istehlak etməmə nəzəriyyəsi (Qobson, Foster, Kitiips və s.);

5. Həddindən artıq investisiya qoyma nəhəriyyəsi – (Mizes və s.).

6. Günəş ləkələri – hava – məhsul nəzəriyyəsi (Cevlis, Mur).

Güclü qeyri-sabitlik, xarici amillərdən asılılıq, rsiklərin yüksək səviyyəsi və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün səciyyəvi olan digər xüsusiyyətlər P.Kruqmanın və M.Obstfeldin, Dünya bankının, S.A.Bilinyakın, Z.F.Məmmədovun və digər müəlliflərin elmi əsərlərində tədqiq olunmuşdur.

Müasir rus və xarici ədəbiyyatlarda maliyyə böhranı definisiyasının bir mənalı izahı yoxdur. Maliyyə böhranı sadəcə olaraq iqtisadi böhranın bir parçasıdır və iqtisadiyyatın ümumi böhranı zamanı yaranır. «Maliyyə böhranı» termininin son vaxtlar istifadəsi genişləniб. Adətən əvvəllər «pul böhranı» termini istifadə olunurdu.

Bir çox iqtisadçı alimlər maliyyə böhranını maliyyə sistemindəki böhran kimi qələmə verirlər. Başqa sözlə, onu maliyyə sisteminin böhranı kimi adlandıırırlar.

A.Q.Qryaznova 2002-ci ildə kollektiv surətdə işləniб hazırlanmış «Maliyyə-kredit ensiklopediya lüğətində» maliyyə sistem böhranını maliyyə sisteminin əsas tərkib hissələrinin fəaliyyətinin dərin pozğunluğu kimi izah edir.

Onun fikrincə, maliyyə sisteminin böhranı əsasən maliyyə institutlarının borcunu ödəmə bilməməsi ilə ifadə olunur və «maliyyə çaxnaşması» ilə müşayiət olunur.¹

Bir çox qərb alimlərinin həmfikir olduđu maliyyə sisteminin bu cür institutsional anlayışı maliyyə böhranının çox vaxt kredit müəssisələrinin müflisləşməsi ilə təsəvvür edilir və bank böhranı ilə əvəz olunur.

Bizim fikrimizcə, bu cür yanaşma hər zaman doğru deyil, çünki o, maliyyənin qeyri-sabitliyini onların sisteminin çərçivələri ilə məhdudlaşdırır.

¹ Финансово-кредитный энциклопедический словарь. Под общей редакцией А.Г.Грязновой. М.: Финансы и статистика, 2002, с.1044.

Amerikanın Bank işi və maliyyəsi ensiklopediyası»nda böhrana «tərəqqi dövrünün başa çatması, yəni qiymət artımı tendensiyasının, ümumi nikbinlik, inflyasiya və möhtəkarlıq dövrünün bitməsi» tərfi verilir. Böhran məqsədli dövrün ən inkişaf etmiş mərhələsində dönüş nöqtəsi yaxud həlledici andır, bu zaman aydın olur ki, qiymətlərin strukturu ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatı r və inkişaf irəli yox, yalnız geri ola bilər. Böhran qiymətlərin anidən həddindən artıq qalması (alıcıların tətilləri), kredit təklifinin gözlənilmədən məhdudlaşdırılması ilə sürətləndirilə bilər.

BVF elmi işlərində böhranların onların təzahür sahələri üzrə təsnifatı təklif edilir, maliyyə sisteminin bank, borc və valyuta sektorlarında olan böhranları müzakirə edilir. Böhranların alternativ təsnifatı Radeletin və Saksın əsərlərində təklif edilmişdir.

Bu təsnifatda maliyyə böhranının bir çox seqmentləri üçün səciyyəvi olan böhranların həyata keçirilmə mexanizmləri birləşmişdir. Görünür, burada maliyyə bazarının qloballaşması və onun aktivlərin ticarətlə bağlı olan bütün elementlərinin bir-birindən asılılığının güclənməsi şəraitində böhranların inkişafının təhlilinə universal yanaşma təklif edilmişdir. Bu mənada «borc» (böhran yaxud bazar) sözünü qiymətli kağızlarla bağlı olan aktivlərin daha geniş seçimini birləşdirən «fond» termini ilə əvəz etmək məqsədəuyğundur. Maliyyə bazarının hissələrindən birində böhranların yaranma səbəblərinin və nəticələrinin tədqiqi zamanı əvvəlki təsnifatlardan yararlanmaq olar.

Bir sıra müəlliflər böhranların səbəbini sahələrlə sahibkarların kor-təbii hərəkətləri arasında düzgün nisbətə olmaması ilə ifadə olunan tarazlıqsızda görürlər. Tarazlıqsızlıq nəzəriyyəsi böhranları xarici – siyasi, demoqrafiki, təbii şəraitin törəməsi kimi müzakirə edən digər geniş yayılmış baxışla uyğunlaşır. Bazar azadlığının tərəfdarı olan və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə qarşı çıxan F.Fon Hayyek hesab edirdi ki, həddindən artıq istehsal böhranları dövlətin həddindən artıq maliyyələşdirməsi, iqtisadiyyatın həddindən artıq kreditləşməsi və tələbin stimullaşdırılması səbəbindən baş verirlər.

Y.Şumpeterin fikirlərində əks olunmuş böhranların psixoloji nəzəriyyəsində qeyd olunur ki, dövrün hər fazası üçün investisiyalara münasibətləri müəyyən edən şəxsi psixoloji mənzərə səciyyəvidir. Böhran vəziyyətinin çaxnaşması və qeyri-müəyyənliyi kapital qoyuluşlarının durğunluğuna səbəb olur, tərəqqi şəraitində yaxşı əhval-ruhiyyə aktivlərin qiymətlərinin qalxması ilə bağlı euforiyanı stimullaşdırır. Fikrimizcə, psixoloji amillər yalnız investisiya prosesi üçün əhəmiyyətli deyil, eyni zamanda böhranın genişlənməsinə təsir edirlər.

Bir çox qərb alimlərin də qəbul etdikləri kimi, maliyyə sisteminin bu cür institutsional anlaşılması maliyyə böhranının kredit müəssisələrinin müflisləşməsi ilə əlaqələndirilməsinə və bank böhranı eimi anlaşılmasına səbəb olur. Lakin maliyyə böhranının strukturuna gəlinə, A.A.Anikinin onun aşağıdakı komponentlərini müəyyənləşdirir: büdcə, bank, pul dövriyyəsi, valyuta və birja.

Rus alimi V.V.Rubsov hesab edir ki, «maliyyə böhranına» valyuta sisteminin böhranı, bank sisteminin böhranı və fond birjasının böhranı (müvafiq olaraq, valyuta, bank və fond böhranları) daxildir. K.Rudovoyun fikrincə, maliyyə böhranı maliyyə-kredit sisteminin tarazlığının pozulmasıdır ki, bu da özünü maliyyə müəssisələrinin və kredit-maliyyə təsisatlarının qeyri-sabitliyində, milli valyutanın dəyərsizləşməsi və suveren borcların ödənilməsində göstərir. Bütün bunlar ÜDM-un kəskin düşməsinə və nəticədə, dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarının formalaşması və bölüşdürülməsi prosesinin pozulmasına səbəb olur.

Y.A.Konstantinov və A.N.İlyinskiy maliyyə böhranı anlayışını dövlətin maliyyə-kredit mexanizmlərinin böhranlı vəziyyəti kimi, maliyyə bazarının böhranını isə fond və borc kapitalı bazarındakı vəziyyətin kəskin ağırlaşması kimi şərh edir.

ABŞ-ın Milli iqtisadi tədqiqatlar bürosunun eksperti Maykl Bordonun təklif etdiyi geniş yayılmış təsnifata uyğun olaraq, maliyyə böhranları 3 kateqoriya üzrə qruplaşdırıla bilər: bank, borc və valyuta böhranları.

F.Mişkin hesab edir ki, maliyyə bazarlarının əsas bəlası olan maliyyə böhranı fenomeni maliyyə aktivlərinin qiymətinin kəskin enməsi və bir çox maliyyə (və digər) şirkətlərin müflisləşməsi ilə xarakterizə edilir. Mişkin maliyyə böhranının

aşağıdakı səbəblərini müəyyənləşdirir: faiz dərəcələrinin qalxması, fond bazarında qiymətlərin düşməsi, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilmədən düşməsi, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilməsdən düşməsi, qeyri-müəyyənliyin artması və bank çaxnaşması.

Maliyyə bazarlarında sistemli böhran böyük valyuta, faiz şokları və ümumiqtisadi durğunluq nəticəsində meydana gəlir. Maliyyə və real sektorda yaşanan çətinliklər, ödənişlərin vaxtında edilməməsi, borc keyfiyyətinin düşməsi, faiz və valyuta məzənnəsində yerdəyişmələr, səhm qiymətlərində enmələr ilə meydana gəlir. Bu formada meydana çıxan böhranlarda firmaların öz aralarında, hökumət və iqtisadiyyatın digər sektorlar arasında, xarici və yerli investorlar arasında koordinasiya problemi yaranır. Sistemli bir böhranda yerli və ya xarici hər hansı bir firmanın qazancı, sahibinin və menecerinin ən uyğun davranışı ümumiqtisadi vəziyyətdən aslıdır. Problem ancaq iqtisadi vahidlər arasında əlaqə və davranış ilə kifayətlənməyib sektor səviyyəsində müəyyənedicidir. Maliyyə və real sektor bir-birləri ilə iç-içədir. Sistemli böhranda bir-birlərinin davranışları digərinin likvidlik və borcunu ödəmə gücünə təsir edəcəyinə görə hər iki tərəfdə də yenidənqurma ehtiyacı yaranacaqdır. Bu vəziyyətdə dövlət yenidənqurmanın əsas aktyorlarını müəyyən etməlidir. Bu qaydalar çərçivəsində yerli və xarici investorlar, firma sahibləri, işçilər və dövlət digərlərinin davranışlarının nəticəsini gözləyəcək və qərarlarını buna görə müəyyən edəcəklər. Bu cür davranış forması sistemli böhranın meydana gəldiyi, yerli və xarici kapitala iqtisadiyyatın ən çox ehtiyac duyduğu vaxtda sözügedən aktyorların qarşılıqlı təsiredici nəticəsi bazardan geri çəkilmələrini daha yaxşı izah edəcəkdir.

Maliyyə sarsılmaları sferasındakı işləri yekunlaşdıraraq belə qərara gəlmək olar ki, maliyyə böhranının tərkibinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: maliyyə böhranı – maliyyə aktivlərinin qiymətinin kəskin düşməsi ilə və ya maliyyə bazarında vəziyyətinin kəskin ağırlaşması, xüsusən də milli pul vahidinin dəyərsizləşməsi və suveren borcun ödənilməsi problemi, maliyyə bazarı və

maliyyə institutlarının vasitəçilik funksiyasının axşaması və səhmlərin məzənnə dəyərinin kəskin düşməsi ilə xarakterizə olunur.

§1.2. Maliyyə bank böhranının komponentləri

Bank krizisləri. Bank sisteminin böhrana girməsinin başlıca problemi sistemin dövlətə və cəmiyyətə yüklədiyi maliyyə ağırlığındadır. Bəzi hallarda, bankların xilas edilmə əməliyyatı maliyyə böhranların şaxələrini artıraraq daha böyük zərərlərə yol açır.

2007-ci ildə ABŞ-da başlayan və daha sonra əksər ölkələrə yvılan maliyyə böhranı dünyanın keçirdiyi ən iri tutumlu qlobal böhrandır. 1975-2009-cü illərdə 50-dən artıq ölkədə 200-dən çox valyuta və 54 borc/bank böhranlarını qeydə alıb.

2007-2008-ci illərdə ABŞ baş verən böhranın daha çox «maliyyə infeksiyası» kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı.

1970-2000-ci illərdə maliyyə böhranları onlarla ölkədə milli finans aktivlərinin 10-30%-nin itirilməsinə səbəb oldu. 2008-2009-cü illərdə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız batan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev idarələrini də əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısı – fond indekslərində zalma: 70-80%, qlobal maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. \$ və ya qlobal ÜDM-in 4,3%-i təşkil etmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının aradan qaldırılmasına yönəlik çəkilən məsrəflər orta hesabla ÜDM-un 15-20%-ni təşkil edir. Məlumdur ki, əksər ölkələrdə bank böhranının qarşısının alınması çox böyük məsrəflər tələb olunmuşdur: İspaniya və Macarıstanda 15%-ə qədərini, Malayziyada 20,5%-i həcmində, Meksikada isə 30%-dən yuxarı səviyyəyə çatmışdı. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər. Türkiyənin bank sektorunun yenidən

kapitallaşmasına və struktur yeniləşməsinə dövlətin sərf etdiyi məsrəflər 40-50 mlrd. dollar və ya ÜDM-un üçdəbirini təşkil edirdi. Türkiyədə hətta bank sektorunun 25%-nin bhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqan (BDDK) yaradıldı.

Cədvəldən göründüyü kimi, rusiyada bankların struktur yeniləşməsinə sərf olan birbaşa maliyyə məsrəfləri 1998-ci ildə ÜDM-un 0,2%-ni təşkil etdiyi halda, 2009-cu ilin aprel ayına bu göstərici 21,7% təşkil etmişdi.

Cədvəl

Müxtəlif ölkələrdə bank böhranlarının aradan qaldırılmasına dövlət xərclərinin səviyyəsi, ÜDM-da %-i

Ölkə	Böhran dövrü	İtkilər/ÜDM	Ölkə	Böhran dövrü	İtkilər /ÜDM
ABŞ	1984-1991	2-5	Malayziya	1997	20,5
Norveç	1987-1989	3-4	C.Koreya	1997	26,5
İsveç	1990-1993	4-6	Meksika	1995	20
İspaniya	1977-1985	16,8	Argentina	1980-1982	55,3
Finlandiya	1191-1993	4-6	Kolumbiya	1997-2001	4
Rusiya	1998-1999	0,2	Braziliya	1994-1996	20
Yaponiya	1990	20	Çexiya	1994-1995	12
İndoneziya	1997	51	Türkiyə	2001	19,3
ABŞ	2008	38,7	Rusiya	2008	21,7
Avro zona	2008	23	Yaponiya	2008	12

2007-2008-ci il böhranından sonra ABŞ hökuməti bankların struktur yeniləşməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-un 38,7%-ni təşkil edir, yəni rəqəmlə ifadə etsək – 5500 mlr. \$. Avrozonada isə, böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-un 23,4%-i həcmində çatmışdı (3285 mlr. \$), o cümlədən AFR hökumətinin antiböhran proqramının həcmi 500 mlr.avro, Fransada 360 mlr.avro, İrlandiyada 400 mlr.avro təşkil etmişdir.

Hazırkı finans böhranı nəticəsində dünya üzrə bankların məcmu itkiləri 700 mlrd.dollardan çox təşkil edir, bunlardan yarıya qədəri Amerika banklarının payına düşür. Banklar bu məbləğin təxminən 50%-ni artıq yeni kapitalın cəlb olunması hesabına kompensasiya edə biliblər. Lakin BMF-nun son hesablamalarına görə

bankların itkilərinin məbləği iki dəfədən də çox – 1,6 trln.dollaradək arta bilər (Mamedov, 2008, №12).

Beləliklə, Qlobal maliyyə böhranı (2008) və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
2. Kredit həcmnin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağı doğru meyli;
4. Büdcə defisitlərinin artımı;
5. Real sektorda geriləmə;
6. İşsizliyin güclənməsi;
7. İstehlak xərclərinin azalması.

Bank sektorundakı böhranlar bir çox səbəblə izah olunur. Bu səbəblərdən bir qismi bank sektorunun strukturu ilə əlaqəli olsa da əsl səbəb iqtisadiyyatdakı əsas göstəricilərin qeyri-sabit olmasından qaynaqlanır. Bank sektorundakı böhranlar makroiqtisadi və mikroiqtisadi olmaq üzrə iki ana başlıqla toplanır.

Makroiqtisadi qeyri-sabitlik bank sektoru natarazlığının əsas səbəbi olaraq göstərilir. Sərvət qiymətlərinin xüsusilə əmlak qiymətlərinin alt-üst olması, faiz dərəcələrindəki kəskin artımlar və ya valyuta məzənnəsindəki eniş və ya davam edən dürgünlük bank sektoruna da təsir edəcəkdir. Əslində göstərilən problemlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu çətinliklərə əlaqə olaraq keçid iqtisadiyyatlarında nisbi qiymətlərdəki sət sürüşmələr və ya subsidiyaların artırılması bank sektorunun təsirinin çox olduğu sektorlarda daha çox hissediləcəkdir.

Daxili makroiqtisadi pozulmalara iqtisadiyyatın inkişaf dövrlərində də rast gəlinir. Banklar bu dövrlərdə optimist mühitin təsiri ilə yeni layihələri fondla təmin edir. Borclanma müddətində daşınmaz əmək sahiblərinin sərvətlərinin qiymətini qaldırıqda istehlakın rifah təsiri ilə bir çox iqtisadi fəaliyyətin gəlirliliyi artar.

Burada bildirilməsi lazım olan məsələ olaraq bank sektorunda artan borclanma ilə qiymətlərin həddən artıq qalxması nəticəsində iqtisadiyyatdakı dalğalanmalar artır.

Maliyyə sisteminin makroiqtisadi şokları heç bir təşkilati zərər görmədən üzərindən keçməsi çətinidir. Ancaq sistemdəki bəzi banklar ciddi iqtisadi şoklardan belə zərər görmədən çıxmağı bacarırlar.

İqtisadi gerilmə və iqtisadi fəaliyyətlərin gərginliyi bankların mənfəətinə güclü mənfə təsiri olmuşdur. Bundan başqa, bankçılıq fəaliyyətləri son illərdə gedərək daha riskli əməliyyatlar həyata keçirir. Pis idarəçilik göstəricilərin bankçılıq krizislərində əhəmiyyətli yeri olduğunu göstərir.¹

Ümumiyyətlə maliyyə sektoru xüsusi olaraq bank sisteminin sürətli iqtisadi böyümə və inkişafa nail olmaqda önəmli vasitədir. Banklar yalnız monetar nəzarət üçün bir kanal deyildir. Bununla bərabər iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında uzunmüddətli davamlı makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında təsirli olan bir sektordur.

Maliyyə böhranı əxlaqi risk və tərsinə seçmə problemlərinin olması səbəbiylə maliyyə bazarlarındakı fondların məhsuldar investisiya kanallarına təsirli çevrilə bilməməsidir.

Burada əmələ gələn asimmetrik məlumat problemi maliyyə sistemində iki əsas problemi ortaya çıxarır: əxlaqi risk (moral hazard) və tərsinə seçim (adverse selection).

Tərsinə seçmə maliyyə əməliyyatı həyata keçmədən əvvəl ortaya çıxır. Borc alarkən yüksək risk sahələri yüksək faizi də ödəməyə hazırdırlar, çünki borc ödəmə mövzusunda daha istəksizdirlər. Borc verən borc almaq istəyən bütün tərəflərin borc ödəmə qabiliyyətlərini birmədiyi üçün seçim edərkən səhv edə bilər.

Əxlaqi risk isə maliyyə əməliyyatı həyata keçirildikdən sonra əmələ gəlir. Əxlaqi riskin əmələ gəlməsinin səbəbi borc alanın yüksək riskli layihələrə

---

¹ Karacan Aİ, "Bankçılıq və Kriz" Finans Dünyası Yayınları 1996, s.s. 38-39.

investisiya qoymasından qaynaqlanır. Lakinə uğurlu olarsa borcalan üçün problem yoxdur. Layihə uğursuz olarsa borcverənin aldığı borcu öz şəxsi xərcləri üçün istifadə etmə və layihəyə kifayət qədər vəsait xərcləməmək riskləri vardır.

Maliyyə böhranı əxlaqi risk və tərsinə seçmə problemlərinin olması səbəbiylə maliyyə bazarlarındakı fondların məhsuldar investisiya kanallarına təsirli çevrilə bilməməsidir.

Bankçılıq sisteminə təsir edən maliyyə böhranları fəaliyyət və məhsuldarlıqlarının düşməsinə səbəb olmaqla kifayətlənməmiş, onların struktur quruluşlarının da pozulmasına səbəb olmuşdur. Bank böhranlarının yayılaraq digər sektorlara təsir etməsi nəticəsində problem makroiqtisadi sabitliyə təsiredəcək səviyyəyə çatmışdır. Bu mənada böhranın xərci bank sektorunun yazışdırılmasının büdcəyə yükü və onun milli gəlirləki payı ilə kifayətlənməyib, real mənada daha böyük ölçülərə çatmışdır. Son Asiya maliyyə böhranında maliyyə sərbəstləşməsi ilə başlayan beynəlxalq sərmayə axınlarına açılmanın səbəb olduğu əkil böhranlar olaraq ortaya çıxmış və əvvəlcə bəlkə, ardınca isə dünya iqtisadiyyatına təsiredəcək hala gəlmişdir.

Caprio və Klingebielə görə bənk böhranı bu vəziyyətlərin hər birinin əmələ gəlməsi ilə təyin olunur.

1. Bank sisteminin investisiyası praktik olaraq yox olmuşdur.
2. Geri qaytarılmayan kreditlər bütün bank kreditlərinin 15-20%-i civarındadır və ya bundan çoxdur.
3. Bank sektorunda sıxıntılı aradan qaldırılma xərcləri ÜDM-un ən az 3-5%-inə çatmışdır.

Kaminsky və Reinhart, Caprio və Klingebieldən fərqli olaraq bank böhranlarını «hadisələrlə» açıqlayırlar.

1. Bank sistemində böhran, bank bəqlanması, birləşmələri və ya dövlətin müsadirəsi ilə ortaya çıxır.

2. Böhran, bağlanma, birləşmə və ya dövlət tərəfindən müsadirənin olmadığı, ancaq az əhəmiyyətli maliyyə qurumuna böyük miqdarda dövlət yardımının edilməsi halında ortaya çıxır.

Mikroiqtisadi səbəblər bank sektorundakı struktur və idarəetmə parametrlərinin hamısını əhatə edir. Bu çərçivədə hökumətin və ya mərkəzi bankın bank sektoruna birbaşa müdaxilələri və ya təsirləri yer alır.

1. İdarəetmə - Hər bir bank uğursuzluğunda idarəetmə xətasını göstərir, ancaq idarəetmə xətası heç bir zaman tək başına uğursuzluğun səbəbi ola bilməz.

2. Qeyri-qənaətbəxş infrastruktur – Bank sisteminin uğursuzluğunda qeyri-qənaətbəxş infrastruktur tək başına səbəb olaraq göstərilə bilməz. Ancaq uçot və ya yoxlamadakı qüsurlar problemlərin həll olunmasını gecikdirir. Hüquqi infrazyukturdakı problemlər mülkiyyət haqlarından və ya bankların alacaqlarının reallaşmasından irəli gəlir.

3. Sərbəstləşmə/Yenidən Tənzimləmə - Maliyyə sistemindəki rekonstruksiya və sərbəstləşmə iddialı bir hərəkət olduğundan bir çox problemə yol açır. Bu səbəblə bank sisteminin liberallaşması birdən-birə deyil pillə-pillə həyata keçirilməlidir. Rekonstruksiya isə daha çox qayğı gərəktirdiyindən rəhbərliyin bu işin düzgün həyata keçirilməsində əmin olması lazımdır.

4. Hökumət Müdaxiləsi – Bank sektorunun verdiyi kreditlərə və şərtlərə hökumət müdaxilələri bank sektorundakı nağd böhranını sürətləndirmişdir. Bu müdaxilə rəqabətçi olmayan faiz dərəcələrinin tətbiq olunması və ya qeyri-iqtisadi layihələrə fond transferi şəklində olur. Digər bir potensial rəsmi hərəkət isə məcbureddici qanuni qarşılıqların istənməsi və hökumət açıqlarını maliyyələşdirmək üçün bank sektorunun hökumət tərəfindən istifadəsidir.

Valyuta böhranı. Valyuta krizisi bir ölkənin milli puluna etibarın itməsi, dolayısıyla spekulyasiya (alver, bazar qiymətləri) fondlarının həddən artıq ölçüdə ölkəni tərk etməyə başlaması və mərkəzi bankın bütün tədbirlərinə baxmayaraq

mövcud vəziyyətin belə davam etdirilməsinin imkansızlığı şəklində özünü göstərir.

Valyuta (pul) krizislərinin göstəriciləri isə aşağıdakı beş qrupda toplanı bilər:

1. Zəyif makroiqtisadi göstəricilər və səhv iqtisadi siyasət.
2. Maliyyə bünbvrəsinin yetərsizliyi/zəyifliyi.
3. Əxlaqi risk və assimetrik informasiya ifadəsi.
4. Mövcud kreditlərin və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının səhv proqnozları.
5. Terrorist hadisələri kimi gözlənilməz risklərin reallaşması.

Maliyyə krizisindən qabaq valyutanın dəyərinin düşməsi, lazım olduqda beynəlxalq valyutaya qarşı iqtisadi agentlər tərəfindən spekulyasiya (alver, bazar qiymətləri) təzyiqlərinin başladılmasına yol açır.

Yerli valyuta böhranlarına ayrı ölkənin valyutasına zərər vuran böhranlar aid edilir (məsələn, İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı ilk illərdə Fransa və İngiltərə böhranları, 1994-1995-ci illərdə baş vermiş Meksika böhranı). Valyuta böhranlarının səbəbləri aşağıdakılardır:

- qısa və uzun müddətli dövrü dəyişmələr;
- milli valyutaların məzənnəsini pozan inflyasiya proseslərinin inkişafı;
- bəzi ödəmə balanslarının xroniki passivliyi, digərlərinin isə xroniki aktivliyi ilə ifadə olunan beynəlxalq hesablaşmaların müvazinətsizliyi;
- beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri hüquqlarını, onların dünya iqtisadiyyatında roluna uyğun, təmin etməyən beynəlxalq sistemin təşkilati prinsiplərinin natamamlığı;
- iqtisadiyyatdan kənar amillərin təsirinə məruz qalan beynəlxalq valyuta bazarlarının qeyri-sabitliyi.

Valyuta və maliyyə böhranları nəzəriyyəsinin mühüm tərkib hissəsini ümidlərin qeyri-sabitliyində və mənfəət yaxud zərərin məhdudlaşdırılması axtarışında hadisələri qabaqlamaq arzusunda ifadə olunan aspekt təşkil edir. O, həmişə müəyyən çəkiyə malik olub, çünki istənilən sistem, o cümlədən maliyyə sistemi

insanlar tərəfindən idarə edilir. Lakin maliyyə sistemi və maliyyə bazarları və xüsusilə bir-biri ilə sıx əlaqəli olan dünya bazarları digər sistemlərdən fərqli olaraq kapitalların sürətli hərəkəti, sazişlərin böyük həcmdə və yüksək sürətlə həyata keçirilməsi üçün böyük imkan yaradırlar.

Valyuta böhranlarının aşağıdakı klassifikasiyası mövcuddur:

- Birinci tip – hər hansı ölkədə kursun sabitləşdirilməsi şəraitində pul kütləsinin artımı ilə bağlıdır, hansı ki, daxili qiymətləri dünya qiymətlərinə nisbətə artırır bu isə ticarət balansını pozur və nəticədə sabit valyuta kursundan imtina olunur;

- İkinci tip - həddən artıq dövlət borcunun yığılması ilə əlaqədardır. Bu müəyyən müddətdə investorların itməsinə yol açır, kapitalın «qaçışı» baş verir və kurs kəskin enir;

- Üçüncü tip – özəl sektorun borcları ilə bağlıdır;

- Dördüncü tip – dövlət borcunun həddən artıq yığılması və bu borcun büdcənin ödəmə qabiliyyətində olmaması bu isə sonda inflyasiya və devalvasiyaya yol açır.

Elmi ədəbiyyatda valyuta böhranının birmənalı şərti mövcud deyil. Valyuta böhranı maliyyə böhranı ilə əlaqələndirilir və qarşılıqlı əvəz oluna bilən anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir. Valyuta böhranına geniş nəzər onu valyuta bazarındakı vəziyyətin kəskin ağırlaşması kimi təqdim edilir. Valyuta böhranı – valyuta sferasındakı qarşıdurmanın kəskin ağırlaşmasıdır. O, valyuta kurslarının kəskin tərəddüdlərində, kapital axınında, devalvasiya və revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin zəifləməsində, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində narqıdurmanın kəskinləşməsində özünü göstərir.

BPF-nin verdiyi tərifə görə, valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulyativ hüsumlar zamanı xarici rezervlərin xərclənməsinə və ya faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur.

Əxlaqi risk isə maliyyə əməliyyatı həyata keçirildikdən sonra əmələ gəlir. Əxlaqi riskin əmələ gəlməsinin səbəbi borc alanın yüksək riskli layihələrə investisiya qoymasından qaynaqlanır. Layihə uğurlu olarsa borcalan üçün problem yoxdur. Layihə uğursuz olarsa borcverənin zərəri çox olacaqdır. Borcalanın aldığı borcu öz şəxsi xərcləri üçün istifadə etmə və layihəyə kifayət qədər vəsait xərclənməmək riskləri vardır.

Xarici borc problemini həll etməyin müxtəlif prinsiplial metodları var:

- 1) büdcə gəlirinin artımından istifadə edərək;
- 2) ölkənin valyuta gəlirinin artırılması yəni ixrac oymətlərinin artımı, idxalın aşağı salınması;
- 3) daxili əmanətlərin artımını stimullaşdırmaq;
- 4) daxili borclanmalar hesabına xarici borc probleminin həlli.

II FƏSİL. BANK SFERASINDA RƏQABƏTİN XÜSUSIYYƏTLƏRİ

§2.1. Rəqabətin mahiyyəti

Dünya maliyyə böhranının 2008-ci ilin mənbəyi ABŞ-dakı ipoteka böhranıdır. Verilən ipoteka kreditlərinin həcmnin sürətli artımı 200-2002-ci illərdə başlandı. Bu da ipoteka kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin azalması ilə bağlı idi. Daşınmaz əmlaka tələbat artdı və eyni zamanda onun qiyməti qalxdı.

Mənzil tikintisi geniş vüsət aldı, təkrar mənzil bazarında sahiblərini dəyişən evlərin sayı isə həddindən çox idi.

2003-cü ilin əvvəlində 30 illik ipoteka kreditləri üzrə dərəcələr 6%-dən aşağı idi. Bu səviyyəyə onlar 1960-cı illərdən etməmişdi. Dəyişən dərəcə ilə ipoteka kreditlərinin qiyməti daha ucuz idi. Bu daşınmaz əmlak bazarında dövrüyyəni stimullaşdırırdı və qiymətlər yuxarı qalxırdı. Mənzilləri daha öncə ucuz alan insanlar, onları həvəslə satır, ucuz kreditlər götürür və yenilərini tikirdi. Bu həm ayrı-ayrı fərdlər, həm də bütöv maliyyə sektorları üçün biznesə çevrilirdi.

Təkliflərin artıq olmasının və eyni zamanda tələbatın düşməsinin təzyiqi altında daşınmaz əmlakların qiymətləri enməyə başladı. Daşınmaz əmlakın qiymətinin düşməsi alverçilərin bir qisminin müflisləşməsinə və bankların böyük itkilərinə gətirib çıxardı. Onlar indi ipoteka kreditləri üzrə tam həcmdə pulları qaytara bilmirdi (və bir çox evləri sadəcə satmaq çətin idi).

Qrinspenin təbirilə, ağalsızlıq 2006-cı ilin əvvəlində pik nöqtəsinə çatıb və bu ildə ipoteka böhrn fakt oldu.¹

Aşağı keyfiyyətli ipoteka kreditlərinin (yəni likvidliyi əhəmiyyətli məhdudlaşan kreditlər) dəyəri bütövlükdə kifayət qədər etibarlı yüksək olan xüsusi istiqraz şəklinə salındı.

---

¹ Гринспен. Эпоха потрясений. М. 2009, с.487.

Nəticədə, «toksik» adlandırılacaq ipoteka aktivləri xarici ölkələrin dövlət sığorta aktivlərindən tutmuş ən spekulyativ hedj fondlarına qədər ən müxtəlif bazarlar, aktivlər, fondlar üzrə milyonlarla axınlarla yayıldı.

Bax bu səbəbdən Amerika maliyyəsinin nisbətən kiçik seqmentində – aşağı keyfiyyətli, ipoteka kreditləri seqmentindəki problemlər tez bir zamanda mənzil bazarının hüdudlarından və ABŞ-ın sərhədlərindən kənara çıxdı, qlobal maliyyə sistemini pozaraq və bir çox ölkənin iqtisadi artım perspektivini məyuz etdi.

Kredit və digər reytinglər sistemində nöqsanların mövcudluğu aydın olduqda, çoxları vahiməyə düşdü. Aktivlər etibarsız göründüyü şəraitdə isə, normal etibarlı kreditlər və likvid mənbələr həmişə kəskin çatmır. Kreditlərə tələbat (onların qiyməti) kəskin artır, onların çatışmamazlığı yaxud yüksək dəyəri şəraitində nəhəng maliyyə korporasiyalarında çətinliklər və onların müflisləşməsi başlayır və dünyanın bütün iqtisadiyyatı böhrana yuvarlanmağa başlayır.

Beləliklə, dünyanın bütün maliyyələrinin azgəlirli ipoteka kağızlarının pis aktivlərinə «yoluxma» ona gətirib çıxardı ki, 2007-ci ilin yayından natamam Amerika böhranının tədricən dünya maliyyə böhranına çevrilməsi başlandı.

Sual yaranır: nəyə görə ABŞ-ın daxili böhranı bütün dünyada böhranın o qədər sürətli təzahürünə təkan verdi? Nəyə görə 2000-2002-ci illərdə ABŞ-ın İnternet şirkətlərinin böhranının belə nəticələri olmadı və indiki durumun nəyəyi dəyişib?

Bizə elə gəlir ki, birincisi, müasir böhranın, ən azı ABŞ-da, vaxtının təxirə salınması mümkün olurdu, o cümlədən daxili borcun artırılması, uçot dərəcələrinin endirilməsi və s. hesabına.

İkincisi, ötən bir neçə ildə müasir dünya iqtisadiyyatı, xüsusilə onun maliyyə və xarici ticarət tərkib hissələri, əvvəlkindən daha sıx bağlı olduqları müəyyənləşdi. Odur ki, bir yerdə başlanan qarışıqlıq, dərhal digər yerdə öz təsirini göstərir.

Üçüncüsü, ABŞ-da getdikcə daha çox dünyanın maliyyə aktivləri təmərküzləşir və onlar dünyanın ən iri maliyyə, informasiya-texnologiya, valyuta və s. mərkəzinə çevrilir.

Dördüncüsü, son bir neçə ildə əyalət ölkələrin inkişaf resursu bir tərəfdən tükənməyə başladı, digər tərəflən isə sürətli artım imkanının özü dünya – sistem mərkəzində tələbata güclü başladığı müəyyən oldu.

Beşincisi, dünya sistemi mərkəzi dövlətlərinin maliyyə problemlərinin miqyası elədir ki, onların ödənməsi üçün nəhəng resurslar lazımdır.

Böhranın qaçılmaz olmasına həmçinin aşağıdakı amillər yardım edib:

1. maliyyə sektoru və yeni maliyyə alətlərinin əhəmiyyət və təsirinin artması;
2. ABŞ, bir sıra digər dövlətlərin yürütdüyü kredit ekspansiyası (ucuz pullar) siyasəti ilə gücləndirilməsi;
3. bundan başqa AI namizəd ölkələr qarşısında artım templəri barədə çox yüksək plankalar və tələblər qoyurdu, bu da ayrı-ayrı ölkələrin iqtisdiyyatını həddindən artıq qazdırırdı.

Biz hesab edirik ki, böhranın səbəblərinin kökündə müasir maliyyə alətləri və dünya maliyyə sisteminin çatışmamazlıq, natamamlıq və qüsurları, maliyyə-iqtisadi siyasətindəki səhvlər durur.

Lakin, bizim nöqteyi-nəzərdən, böhranın dünya və qlobal xarakter almasına güclü yardım edən daha da fundamental səbəblər var.

Yayda və hələ 2008-ci ilin payızının əvvəlində çoxlarında belə bir illyuziya var idi ki, bu böhran 2000-2002-ci illərdəki kimi, 2006-2007-ci illərin ipoteka böhranı kimi əsasən Amerikanın problemi olaraq qalacaq.

Ələlxüsus da yayda sanki ümid yarandı ki, ipoteka böhranı azalmağa doğru gedir. Lakin iyulun əvvəlində o yeni fazaya keçdi: ipoteka kreditlərinin verilməsində ixtisaslaşan Kaliforniyanın iri bankı Bancorp inc, 2 həftə ərzində 1,3 mlrd.dol. əmanətçi axınına davam gətirmədi və müflisləşmə proseduruna başladı. Bu ABŞ-dakı FNMA (Fannie Mee) və FHLMC (Freddie Mec) nəhəng ipoteka

agentliklərinə zərbə endirdi. Təxminən bir həftə ərzində onların səhmləri iki dəfədən çox çökdü. Böhranın başlanğıcından Fannie Mee və Freddie Mec səhmdarlarının cəmi itkiləri müvafiq olaraq 82% və 85% üstələdi. Vaxtilə bu agentliklər dövlətin iştirakı ilə yaradılmış və yüksək dərəcədə onun faktiki nəzarəti altında idi.

Onlar 5,3 trln.dollar ipoteka kreditinin sahibi idi, yaxud zəmanət verirdi, yəni 12 trln. Dollarlıq ipoteka bazarının təxminən yarısını onlar müflislik həddinə çatanda, hökumət 2008-ci ilin sentyabrının əvvəlində bankların hər ikisini milliləşdirməyə məcbur oldu.

2008-ci ilin sentyabrını tamamilə dünya böhranının kəskin fəzasının başlanğıcı hesab etmək olar: neftin qiyməti, birja indeksləri düşməyə başladı.

Xarici aktivlərdən investorların qaçışı istisnasız bütün dünyanı əhatə etdi.

Hər halda ABŞ-dakı böhranda, hansı ki, bütün dünyadakı maliyyə nöqsanları üçün böhranın tətiyi oldu, demək olar, çoxdan yığılan ziddiyyətlər özlərini biruzə verdi.

Bu ziddiyyətlərdən ən ciddişi və ondan ibarətdir ki, menecerlərin davnaqışı və motivasiyası səhmlərinin motivasiya və davranışından çox güclü fərqlənir.

Səhmdar və menecerin maraqlarının münaqişəsi həll olunmamış məsələ kimi qalmaqdadır.

Müxtəlif qiymətləndirilmələrə görə müasir dünyada bütün maliyyə əməliyyatlarının təkcə 2 yaxud 3 faizi maddi istehsalla bağlıdır. Qalan pullar – onlarla trln.dollar özləri özlərinə xidmət edir.

Misal üçün, ABŞ-da iqtisadiyyatın real sektoru – iqtisadiyyatın 15-18 faizidir. Qalanları isə xidmət sahələridir, o cümlədən, bank sistemi, sığorta və s. digər sektorlar.

Maliyyə böhranının yayılmasında həmçinin reyting agentlikləri günahkardı. Maliyyə şirkətlərinin emitasiya etdikləri istiqrazların əhəmiyyətli hissəsi reytingin ən yüksək səviyyəsini aldı – «AAA». İnterestlər əsassız hesab edirdilər ki, «AAA» heç vaxt öz əhəmiyyətini itirməyəcək.

Beləliklə, cari qlobal böhran – iqtisadi və eyni zamanda maliyyə böhranıdır. O makroiqtisadi də, mikroiqtisadi də aspektə malikdir. O maliyyə sektorunun fəaliyyətində pozulma kimi başladı. Lakin bu sektordakı problemlər, dünyada inkişaf səviyyələrində artan fərq və həm dövlətlərin daxilində, həm də dövlətlər arasında gəlirlərdə artan qeyri-bərabərlik kimi mövcud olan makroiqtisadi problemlər nəticəsində qismən yaranıb.

Müasir qlobal institutların böhranın qarşısının alınması üçün çox az işin görməsi, sonra isə ona adekvat cavab verməkdə ləngiməsi faktı nəzərdə tutur ki, bunun arxasında xeyuli institutsional problemlər durur, hansıların həlli ilə dünya birliyinin məşğul olması lazımdır.

Qloballaşma prosesini müşahidə edən özəl böhranlar bir dövlətdəki problemlərin onun hüdudların kənarında tez yayılan və orada problem yaradılanlarla birgə beynəlxalq maliyyə sisteminin islahat edilməsinin zəruriliyindən xəbər verir. Məqsəd getdikcə daha çox qarşılıqlı asılılıq vəziyyətində olan dünya iqtisadiyyatının ehtiyaclarına cavab verməkdir.

Bu böhranların ən güclü mənfi təsirini ən az inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrin öz üzərində hiss etməsi faktı dünya bazarı və bazardankənar mexanizmlərin maliyyə risklərini idarə etməyə üzrə adekvat qabiliyyətə malik olmasını aydın sübut edir.

Cari maliyyə böhranı qlobal iqtisadiyyatın təşkilatı əsaslarının və hamının qəbul etdiyi iqtisadi doktrinaların yenidən qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarmalıdır. Son illərdə qlobal iqtisadiyyatda böyük dəyişikliklər baş verib, yəni dünya əmanətlərinin mənbələrində, xarici valyutaların ehtiyatlarında və ÜDM-də, lakin bu bizim qlobal iqtisadi institutlarımızda və dünya iqtisadiyyatının təşkilatı əsaslarında özünün tam əksini tapmayıb.

Böhranın problemlərini qısamüddətli perspektivdə həll etmək cəhdlərində, XXI əsrə daha ədalətli və balanslaşdırılmış maliyyə sistemi ilə daxil olmağa imkan verən, daha dərin islahatların aparılması üçün fürsətdən istifadə etmək

mühümdür. Bu sistem bütün ölkələrin böyük rifah erasının başlanğıcının təməlini qoymağa bacarmalıdır.

Maliyyə böhranının dərinliyi. Maliyyə-kredit sahəsində böhranın nəticələri xarici kapitalın hərəkət istiqamətinin dəyişməsində, ölkədən on milyonlarla ABŞ dollara axıb getməsində (qaçışında) təzahür olunur; milli valyutanın məzənnəsinin sənaye ölkələrin möhkəm konvertasiya olunan valyutalarına qarşı ekstremal düşməsi baş verir (hər il onlarla faizə qədər); inflyasiya artmışdı bəzi hallarda isə yüzlərlə faizə çatan, nəzarət olunmayan qiymət artımında biruzə verir.

Maliyyə böhranının qiymətləndirilməsi aşağıdakı parametrlərlə xarakterizə olunur:

1. səhm bazarının kapiitallaşma səviyyəsi 20% yuxarı dəyər itirir;
2. bazar dəyəri üzrə daxili və xarici bazarda istiqrazların borc kütləsinin ixtisarı – 15%-dən az olmamaqla;
3. faizin bazar səviyyəsi – 20%-dən az olmamaqla;
4. illik ölçülmədə inflyasiya – 20%-dən az olmamaqla;
5. kapitalın xaricə axıb getməsinin artımı – 30%-dən az olmamaqla;
6. milli valyutanın məzənnəsinin düşməsi – 15%-dən az olmamaqla;
7. Mərkəzi Bankın qızıl-valyuta ehtiyatlarının azalması – 20%-dən olmamaqla;
8. bank sektorunda depozit bazasının ixtisarı – 10%-dən az olmamaqla;
9. daxili kreditin miqdarının ixtisarı – 1%-dən az olmamaqla;
10. ölkə üzrə onların ümumi həcmnin 10%-dən az təşkil etməyən aktivlər ilə maliyyə institutların öhdəliklər üzrə defoltun elan edilməsi.

Dövlət maliyyəsi üzrə proqnozlaşdırılma aşağıdakı kimi aparılır:

1. real gəlirlərin və büdcə xərclərinin azalması – onların böhranöncəsi qiymətindən 5-20% (dövlət gəlirləri və xərclərinin nominal ifadədə əhəmiyyətli azalma ehtimalında);

2. dövlət xərclərinin qeyri-elastikliyinə nümayiş etdirilməsi, büdcə gəlirlərinin azalması ilə müqayisədə xeyli az dərəcədə real ifadədə onların ixtisarı;

3. büdcənin profisitdən defisit zonasına keçidi, böhrandan öncə əldə olunan səviyyələrlə müqayisədə büdcə defisitinin pik qiymətlərinin əmələ gəlməsi (qısamüddətli dövrdə büdcə kəsiri olacağı təqdirdə);

4. dövlət borcunun onlarla faiz və dövlət borc götürmələrin dəyərinin iki-üç dəfə artması;

5. dövlətin bhdəlikləri üzrə defolt ehtimalının artması əhəmiyyətlidir.

Odur ki, müasir mövqelərdən hazırki böhran xeyli dərinidir.

O ki qaldı bu böhranın maliyyə tərkibinin dərinliyinə, onun predmeti yoxdur, maliyyə sisteminin çoxşaxəli və geniş bütün tərəflərinin əhatəsinə, onun dərinliyinə və kəskinliyinə görə heç nə ilə müqayisə olunmur.

Hər halda, müharibədən sonrakı dövrdə dünya belə qlobal maliyyə böhranı ilə rastlaşmamış və dünyanın maliyyə arxitekturasının yenidən qurulması zəruriliyi haqqında məsələ gündəmə çıxmamış və maliyyə böhranları ilə mübarizəyə heç vaxt dövlət belə çox dövlət vəsaiti ayrılmamışdı.

§2.2. Maliyyə-bank böhranlarının MDB üzvü ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri

ABŞ-nın ipoteka bazarında problem nəticəsində 2007-ci ildə başlayan dünya maliyyə böhranı sonradan və tədricən bütün dünyaya sirayət etdi. Amerikanın nəhəng korporasiyaları tərəfindən aktivlərin satılması və digər ölkələrdən pul vəsaitlərinin ixracı əvvəlcə maliyyə bazarlarında likvidlik və kredit resurslarının çatışmamazlığına, sonradan isə həm də iqtisadiyyatın real sektorunda problemlərə gətirib çıxartdı.

Son illər dünya təsərrüfatına inteqrasiya siyasətini fəal yürüdən bir çox MDB dövlətləri bu prosesdən kənarda qalmadı.

Müasir maliyyə böhranı sistemli və qlobal səciyyə daşıyır, dərinliyi və yayılmasının miqyası ilə fərqlənir.

Lakin böhranın inkişaf spesifikasi, onun dərinliyi və nəticələri bu və ya digər dərəcədə ölkələr və regionlar üzrə fərqlidir.

Dünya böhranı postsovet məkanın iqtisadiyyatlarının, bu ölkələrdə böhran proseslərinin yayılmasında milli amillər kimi qiymətləndirilə bilən, problemlərinin üstünü açdı.

MDB ölkələrində qlobal böhranın təsirini gücləndirən qlobal problemlər arasında aşağıdakıları qeyd etmək gərəkdir: milli valyuta-maliyyə sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsi; əsasən yanacaq-xammal yönlü ixracın diversifikasiya edilməmiş əmtəə strukturu, idxal mallarından (texnologiya, maşın, avadanlıq, ərzaq) asılılıq, bəzi region ölkələrində siyasi böhranlar və qeyri-sabitlik.¹

Müasir böhranı Rusiya 1988-ci ilin böhranından fərqli olaraq, MDB ölkələrinin iqtisadiyyatlarına qarşı əhəmiyyətli dərəcədə təsir kanallarına malikdir. Birlik ölkələrin iqtisadiyyatına müasir maliyyə böhranının əsas qlobal ötürmə kanalları arasında kapitalın beynəlxalq hərəkətliyi və xarici ticarət strukturudur.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının səviyyəsi nisbətən daha yüksək olan ölkələrə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və Azərbaycanı aid etmək olar, hansılarda böhranın ötürülməsinin qlobal kanalları əsas rol oynayır, dünya təsərrüfatına inteqrasiyasının səviyyəsi zəif olan ölkələrə isə – Türkmənistan və Özbəkistan, hansılarda xarici amillərin təsiri məhdud xarakter daşıyır.

Postsovet məkanın ölkələrinə böhran hallarının ötürülmə yollarına baxılarda həmçinin regional amillər böyük əhəmiyyət daşıyır. İlk növbədə o ölkələr MDB ölkələrinin bazarlarının özlərinin əsas satış bazarları (Belarus, qırğızıstan, Moldova və s.) və əmək miqrantlarının qazanc mənbəyindən asılı iqtisadi şişkin (Tacikistan, Qırğızıstan, Moldova və s.) olan ölkələr.

Postsovet ölkələrin iqtisadiyyatının spesifikasiyaya görə böhranın sərbəsi altında ilk növbədə gənc müstəqil dövlətlərin bank sistemləri qaldı – (nisbətən yüksək dərəcədə dünya maliyyə bazarları ilə bəğalı olan və ixraca xidmət edən).

---

¹ Кудрин А. Мировой финансовый кризис и его влияние на Россию//Вопросы экономики, 2009, №1, с.9-10.

Ümumiyyətlə postsovet məkanın bir çox ölkələrinin dünya maliyyə böhranının həmləsinə hazır olmadıqları məlum oldu.

Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan istisna olmaqla, MDB-nin digər ölkələrinin bundan böyük aktivlərə malik deyillər.

Monetar orqonlar uzun müddət investisiyalı əhalinin vəsaitləri hesabına artırır, milli bank sistemlərinin sabitliyini fəal təbliğ edirdi, lakin tam yaxud qismən dövlət nəzarətində olan bankların mənfi və zəif tərəflərini əmanətçilərdən gizlədirdi. Bankların isə xaricdəki kreditlərdən asılılığının üstü açılmışdı. Belə ki, məhz bu səbəblərdən hələ 2007-ci ildə Qazaxıstanın bankları ağır duruma düşdü.

Dünya maliyyə böhranı şəraitində Qazaxıstanın banklarının xarici investisiyalardan yüksək asılılığı özünü biruzə verdi.

Bir sıra ölkələrdə (Belarus, Özbəkistan) kreditlərin verilməsinin ixtisarı haqqında informasiya tam yaxud qismən məxfiləşdirilmişdir.

MDB ölkələrinin bütün mərkəzi banklarından milli valyutanın dollara qarşı qəti müəyyən edilmiş (fiksasiya edilmiş) məzənnəsini qoruyub saxlamağa təkcə Azərbaycanın Mərkəzi Bankı müyəssər oldu.

Cədvəl

MDB ölkələrində valyutaların devalvasiyası və QVE-nin azalması

Ölkələr	Devalvasiyası (%)	QVE-nin azalması (%)
Ukrayna	80	35
Rusiya	47	34
Türkmənistan	46	məlumat yoxdur
Belarus	36	36
Tacikistan	30	məlumat yoxdur
Qırğızıstan	28	20
Qazaxıstan	25	17
Ermənistan	24	29
Özbəkistan	22	məlumat yoxdur

Mənbə: Центр макроэкономических исследований Сбербанка России. с.7

Ən böyük dərəcədə qırvna və rubl devalvasiya olunmuşdu – dünya maliyyə sisteminə ən çox inteqrasiya olunmuş və böhrandan zərər çəkmiş ölkələrin valyutaları (Rusiyada – ehtiyatların 34%, Ukraynada isə – 35%).

Böhran, ixrac mədaxilinin azalması və iqtisadiyyatın dəstəklənməsinin zəruriliyi regionun bütün ölkələrinin dövlət maliyyələrinə mənfi təsir göstərdi – 2009-cu ildə bütün ölkələrdə büdcə kəsiri yarandı. Ölkələrin əksəriyyəti BVF, habelə digər təşkilat (AIYB və DB) və ölkələrin (Rusiya, Çin) kreditlərinə müraciət etməyə məcbur oldu.

2010-cu ilin əvvəlində MDB üzv bəzi ölkələr büdcə balansının müsbət saldosa nail oldu: (bu Qırğızıstana (qızıl) və Tacikistana (alüminum) aiddir).

Lakin əksər ölkələrdə büdcənin vəziyyəti gərgin olaraq qalır (Moldova, Ermənistan və Belarus aiddir). Daha pis vəziyyət Ukraynadadır. Burada dövlət büdcəsinin kəsiri bütün iqtisadiyyatın əsas «baş ağrısıdır».

Bunula əlaqədar MDB ölkələrinin əksəriyyəti üçün BVF ilə əməkdaşlıq öz aktuallığını itirmir, lakin o daxili siyasətin əsaslı köklənməsini tələb edir. Bu səbəbdən paralel olaraq ölkələr digər kreditorları və kəsirin maliyyələşməsinin digər üsullarını axtarır.

Ukrayna, 2,5 il müddətlik 14,9 mlrd.dollar yeni Stund – bu proqramının işə salınması üzrə, BVF ilə fəal danışıqlar aparırdı.

Artıq hazırlıq çərçivəsində Ukrayna bir sıra əhəmiyyətli siyasi-iqtisadi tədbir gördü o cümlədən onun müstəqilliyinin artırılmasına yönəldilmiş, dəyişikliklər etdi bundan sonra Milli Bankın başçısı 5-in əvəzinə 7 illik seçiləcək. Bundan başqa, milli bankın büdcə kəsirinin maliyyələşməsinə vəsaitin təqdim edilməsinə qadağa nəzərdə tutulub. Bu təcrübədən ölkə böhran aylarında fəal istifadə edirdi.

İqtisadiyyatda dəstək proqramları və Rusiya tərəfindən neftin tariflərinin qaldırılması ilə bağlı Belarus artan büdcə kəsiri və onun maliyyələşməsi üçün vəsaitlərin tapılmasına gerçəkliyi ilə rastlaşır.

Kapitalın axıb getməsinin qarşısını almaq və xarici investorları cəlb etmək məqsədilə MDB ölkələrinin monetar orqanları 2008-ci ilin sonuna yenidən maliyyələşmənin dərəcəsini artırdı. Dərəcələrin artırılması qırğızıstan, rusiya, Ukraynada qeyd olunur (bu ölkələrdə kapitalın qacısı ilə əlaqəlidir).

Digər ölkələrdə isə, əksinə, yenidən maliyyələşmənin dərəcələrinin aşağı düşməsi müşahidə olunur (Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova).

MDB ölkələrindən kapitalın miqyaslı axıb getməsi həm də onun izah olunurdu ki, bu ölkələrin bazarlarında qısamüddətli və portfel aktivlərinə qoyulan spekulyativ kapitalın payı yüksək idi və investorlar üçün risklərin artması onun regiondan çıxarılmasını təhrik etdi.

RF MB-nin məlumatlarına görə, 2008-ci ildə Rusiyadan özəl kapitalın təmiz axıb getməsi 130 mlrd.dollar təşkil etdi, həm də ölkənin bank sektoru xaricə 57,5 mlrd.dollar çıxartdı, iqtisadiyyatın digər sektorlarına isə 75,7 mlrd.dollara düşdü.

Həmçinin Ukrayna, Qazaxıstan və digər ölkələrdən kapitalın axıb getməsi qeyd olunur.

2009-cu ilin ikinci yarısında MDB ölkələrinin iqtisadiyyatlarında əlverişsiz meyillərin inkişafı region ölkələrin kredit qabiliyyətinə, kreditorlar qarşısında özlərinin borc öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirmək imkanına, habelə ölkələrin bütövlükdə investisiya cəlbəediciliyinə mənfi təsir göstərmişdi.

Xarici və milli valyutalarda proqnoz Belarus və Ukrayna üçün sabitdən mənfiyə, rusiya üçün müsbətdən mənfiyə dəyişib.

Digər postsovet dövlətləri kimi Belarus 2008-2009-cu illərdə ilk növbədə iqtisadiyyatın real sektoruna toxunan dünya maliyyə böhranından ciddi zərər çəkib. Maliyyə sahəsinin inkişaf etməməsi (o cümlədən fond bazarının) və onun qlobal maliyyə sistemində zəif inteqrasiya olunmasına görə bu sahə (məsələn, Rusiyadan fərqli olaraq) böhranın təsirini yalnız cüzi hiss edib. Lakin maddi istehsalatın sahələri, ilk növbədə sənaye üçün dünya böhranın nəticələri kifayət qədər ağır oldu.

2008-ci ilin sonunda sənayedə – xüsusilə icracı istiqamətləndirilmiş sahələrdə (ilk növbədə Rusiyaya), istehsalın azalması başlandı. Ölkədə sənaye məhsulunun xeyli hissəsini istehsal edən, Belarusun büdcəsini formalaşdıran əsas müəssisələrdə istehsalın həcmi xeyli aşağı düşdü. Son zamanla Rusiya və dünya maliyyə

böhranına düçar qalmış digər ölkələrdəki tərəfdaşlar tərəfindən Belarus müəssisələrinə ödəməmələr kəskin artıb.

Belarusda xaridi debitor borc 40% artıb. Bu Belarusun ixrac edən müəssisələrinin maliyyə durumunu kəskin mürəkkəbləşdirib və istehsalın düşməsinin əsas amillərindən biri olub.

Dünya böhranı həmçinin Belarus iqtisadiyyatının maliyyə - kredit sahəsinə mənfi təsir göstərüb. Belarus banklarının xaricdən kredit almaq (ilk növbədə qısamüddətli) imkanları xeyli azalıb, nəticədə bir sıra bankın maliyyə durumu ciddi pisləşib.

Bununla əlaqədar xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Belarusdakı böhranın ən əsas amili Rusiya iqtisadiyyatıdır, yəni - respublikanın əsas iqtisadi partnyorunda, baq verən iri miqyaslı böhranın nəticəsidir. Rusiyanın payına respublikanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmninə təxminən 50% düşür.

Məhz ağır maliyyə durumuna düşmüş Rusiya partnyorları tərəfindən Belarus mallarına tələbatın azalması və BR çatdırılan mallar üzrə ödəməmələrin artması Belarus iqtisadiyyatının tənəzzülünün «tətiyidir».

Hələ 2007-ci ilin payızında Qazaxıstan maliyyə böhranının ilk dalğası və iqtisadiyyatın tikinti sektorundakı problemlərlə üzləşdi. 2007-ci ilə qədər iqtisadi buma kreditləşmə təzyiqinin əhəmiyyətli artması köməklik göstərüb. 2003-2007-ci illərdə bank kreditlərinin ÜDM-yə nisbəti 37% artaraq 62% çatıb.

Bir çox hallarda kreditləşmənin artımı xaricdən əhəmiyyətli miqdarda götürülən borcların hesabına həyata keçirilirdi. Lakin 2007-ci ilin yayında qlobal maliyyə bazarının qeyri-stabilliyi başladıqdan sonra Qazaxıstanın özəl sektoru xarici borca xidmət göstərməkdə çətinliklərlə rastlaşdı. 2007-ci ilin iyun ayına xarici borc ÜDM-in 86% səviyyəsinə çatdı.

Likvidliyin çatışmamazlığı sənayenin artım templərində özünü biruzə verdi. 2007-ci ilin nəticələrinə görə bu rəqəm 4,5% qədər endi.

Dünya maliyyə bazarlarındakı böhran milli iqtisadiyyat üçün ciddi problemə çevrildi, çünki Qazaxıstanın bankları üçün dünya kapital bazarlarına çıxış xeyli

çətinləşmişdir. Böhrana qədər mövcud olan sərfəli şərtlərlə xarici öhdəlikləri yenidən maliyyələşdirərək banklar üçün mümkün olmadığına görə bu borclara xidmət etməkdə problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

2008-ci ilin oktyabrına kreditləşmənin artım templəri 2007-ci ilin iyunundakı 10,9% pik səviyyəsindən illik 4% qədər azaldı.

İnkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq Qazaxıstandakı böhranın müqəddəratı maliyyə məsələlərindən daha çox iqtisadiyyatın struktur problemləri ilə bağlı idi. Dövlət büdcəsinin 70% hasilat sektorunda ilk növbədə neft-qaz və dağ-metallurgiya sahələri formalaşdırır. Onlar əsasən ixrac üçün fəaliyyət göstərir. Bu sahələrə əsasən birbaşa xarici investisiyalar hesabına inkişaf edilib və istifadə olunur, bu sahələr bank kreditləşməsindən cüzi dərəcədə asılıdır.

2008-ci ilin sonu 2009-cu ilin əvvəlində dünya bazarlarında karbohidrogen və metalın qiymətinin aşağı düşməsi Qazaxıstan iqtisadiyyatının sabitliyi üçün təhlükə yaratdı.

Öz növbəsində, büdcəyə daxilolmaların azalması daxili istehsalın həcminə təsir göstərmiş və bunun nəticəsində sıx əlaqədar sahələrdə iqtisadi fəallığın azalması baş vermişdir.

Cədvəl

Qazaxıstanın 2007-2008-ci illərdə əsas makroiqtisadi göstəriciləri
(ötən ilə fəztlə)

Göstəricilər	2007	2008
ÜDM	108,5	102,4
Əsas kapitala investisiyalar	108,4	94,4
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	110,0	103,6
Sənaye məhsul istehsalçılarının qiymətlər indeksi	112,4	136,8
İstehlak qiymətlərinin indeksi	110,8	117,0
Birlik ölkələrinə ixrac	142,9	139,08
Digər ölkələrə ixrac	121,8	151,06
Birlik ölkələrindən idxal	132,0	119,85
Digər ölkələrdən idxal	144	112,31

Böhranqabağı dövrdə Ukrayna iqtisadiyyatı xarici kredit resurslarının fəal gəlb olunması hesabına inkişaf edirdi. Bu vəsaitlər həm ixrac sektoruna, həm də idxal istehsalatlarına, xidmət və daşınmaz əmlak sahələrinə yönəldilirdi. Borc artımı qara metallar, ərzaq və kimya məhsullarının bazarlarındakı əlverişli konyukturaya arxalanırdı.

İdxalın qablayıcı artımı cənib xarici borc götürmələrinə söykənirdi. Bununla belə idxalda həm gündəlik istifadəsi, həm də uzunmüddətli istehlak malları üstünlük təşkil edirdi, əhəlinin gəlirlərinin artması əks olunurdu.

2008-ci ilin sentyabr-oktyabrında fond bazarının miqyaslı zəifləməsi baş verdi. Bu bütün MDB ölkələri arasında ən böyük idi və 2008-ci ildəki maksimal qiymətin 81,6% təşkil etdi. Qərbi bazarlarında likvidliyin defisiti nəticəsində ölkənin ən iri şirkətlərinin səhmlərinin fəal satışı baş verdi. Sürətli kapital axını və yond indeksinin aşağı düşməsi Ukraynanın nəhəng şirkətləri və banklarının dekapitalizasiyasına və onların tərəfindən likvidliyin itirilməsinə səbəb oldu. Qərbdə ucuz kredit vermə mənbəyinin itirilməsi nəticəsində ölkənin bank sistemi iflas həddinə çatdı. Bundan başqa Ukraynanın ixrac olunan məhsullar, onlardan hazırlanan qara metallar və məmurlar, mineral yanacaq, taxıl, gübrəyə xarici tələbatın azalması və qiymətlərin düşməsi ilə bağlı idi. 2008-ci ilin iyulunda Ukraynadan 7,7 mlrd.dollarlıq mal ixrac olunurdusa, dekabrda bu rəqəm təxminən 2 dəfə azaldı və 4,1 mlrd.dollar təşkil etdi. Müvafiq olaraq idxal 8,8-dən 4,1 mlrd.dollaradək azaldı. 2009-cu ilin aprelində malların ixradı 3,1 mlrd.dollar, idxalı isə 3,6 mlrd.dollar təşkil etdi. Ukrayna mənbələrinə görə 2008-ci ilin IV kvartasında tədiyə balansının kapital hesabının defisiti 5,8 mlrd.dollar təşkil edirdi, 2008-ci ilin yanvar-sentyabrında profisiti 14,5 mlrd.dollar, bütövlükdə 2007-ci il üzrə isə 14,7 mlrd.dollara çatmışdır.

2008-ci ilin sonunda yaranan xarici valyutanın defisiti ölkənin devalvasiyaya səbəb oldu. 2008-ci ilin əvvəli ilə müqayisədə 2009-cu ilin əvvəlində Ukrayna qrivnasının dollara qarşı məzənnəsi 52,5% endi. Ukraynada devalvasiya Belarus, Qazaxıstan və Rusiyada tez baş verdi. Sentyabr-noyabrda qrivna 37% ucuzlaşdı və

qız ərzində - daha 11%. 2008-ci ilin yekunlarına görə ölkədə istehlak qiymətləri 25,3% artdı. Bütövlükdə isə Ukraynanın korporativ borcunun artması ilə maliyyə böhranı iqtisadi artımın borc sistemini məhv etdi. Milli Bankın məlumatlarına əsasən 2006-2009-cu illərdə ölkənin xarici borcu 38,6-dan 103,2 mlrd.dollara qələr artdı. Dövlət idarəetmə orqanlarının borcunun həcmnin artımı cüzi idi: müvafiq olaraq 12,2 və 14,5 mlrd.dollar ölkə üçün əsas problemi korporativ borc yaradır.¹ 2008-ci ilin sonuna onun miqdarı ölkənin ÜDM-nin yarısına çatmışdır. 2009-cu ildə korporativ borclar üzrə ödəmələrin həcmi 20-30 mlrd.dollar miqdarında qiymətləndirilir. Ukrayna banklarında onların ümumi həcmində problemlı kreditlərin payı 20% yaxınlaşır (2009-cu ilin sonuna). Bu bank sistemində real böhran təhlükəsini yaradır.

Büdcə defisiti Ukraynanın digər böyük problemlərindən biridir. 2008-ci ilin sonunda büdcə haqqında qəbul olunmuş qanunda büdcə defisiti 3% miqdarında nəzərdə tutulub.

Defisitın səbəblərindən biri idxalın və idxal rüsumlarından büdcəyə daxilolmaların kəskin azalmasıdır.

Ukrayna iqtisadiyyatının güclü tənəzzülünün səbəbləri nədir? Bizim fikrimizcə, o bir sıra amilin cəmi ilə izah olunur: səmərəsi az, rəqabət qabiliyyəti zəif olan iqtisadiyyat, miqyaslı xarici borclar, dərin daxili ziddiyyatlarla parçalanan, davranışının əvvəlcədən bilinməməsi ilə səciyyəolənən səmərəsiz idarəetmə və biznesin müxtəlif səviyyələrində idarəetmənin zəif ixtisaslaşdırılması, bank sisteminin zəifliyi. Axırınıcı likvidliyin itirildiyi şəraitdə real sektoru kreditləşdirmək qabiliyyətini itrib. Sərt tənəzzüldə müəyyən rolü Ukraynanın Aİ və MDB ilə qonşuluğu oynayıb. Bu birliklərə daxil olan ölkələr Ukraynanın nəhəng xarici iqtisadi partnyorları olaraq, özləri qllobal böhrandan zərər çəkmişdilər.

---

¹ Ukraynanın xarici borcu. bank.gov.uk/bu/ince/dept/01012009.pdf

§2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal maliyyə-bank böhranı şəraitində

Azərbaycan postsovet ölkələri arasında maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində sabitlik adacığdır: investisiyaların yüksək artım templəri saxlanılır, iqtisadi göstəricilər müsbət nəticələri əks etdirir, sosial sahə dövlətdən dəstək alır, hökumət əvvəlki kimi vətəndaşlar və beynəlxalq birliki qarşısında götürdüyü bütün öhdəliklərə görə cavabdehdir. MDB ölkələri arasında qlobal resessiyanın ən zəif Azərbaycanda əks olunduğunu israr etməyə əsas var.

Dünya maliyyə-iqtisadi böhranı postsovet məkanına aid ölkələrdən ən çox Ermənistan, Litva, Latviya, Ukrayna, Estoniya, Rusiya, Qazaxıstana təsir göstərib. Moldova, Qırğızıstan, Belarus – böhrana orta səviyyədə məruz qalıb. Beynəlxalq Valyuta Fondu, dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatların qiymətləndirmələri göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı böhrana daha yaxşı tab gətirən ölkələr sırasında yer aldı. 2008-ci ildə dünyada iqtisadi artım tempi 2,3 faiz, avro zonasına aid olan ölkələrdə 2 faiz, MDB-də 5 faiz olduğu halda, Azərbaycanda iqtisadi artım tempi orta dünya göstəricisini 4 dəfə, avro zonası ölkələrini 5 dəfə, inkişaf etməkdə olan, eləcə də MDB ölkələrinin artım tempini isə 2 dəfə üstələyərək 10,8 faiz təşkil etmişdir. MDB-nin Dövlətarası Statistika Komitəsi və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının proqnozlarına görə, 2009-cu ildə ÜDM-in Rusiyada – 8,5%, Ukraynada – 14%, Ermənistanda – 19%, Moldovada – 8%, Litvada – 18%, Latviyada – 16%, Estoniyada – 13% azalacağı, Azərbaycanda isə 8% artım göstərmişdir.

Bunu şərtləndirən amillər içərisində aşağıdakı məqamlar xüsusi yer tutur:

1. Azərbaycan İqtisadiyyatının dünya maliyyə bazarından güclü asılılığı yoxdur. Böhran başlayana qədər Azərbaycan bankları xarici maliyyə bazarlarından cəmi 2,5 mlrd.dollar məbləğində kredit resursları cəlb etmişdi ki, bu da onun bütün bank öhdəliklərinin 25 faizindən təşkil edir.

2. Böhrandan əvvəlki illərdə Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstanda iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində ağırlıq mərkəzi daxili investisiyalardan xarici investisiyaların üzərinə keçirilmişdisə, Azərbaycanda əksinə, iri neft layihələrinə sərmayə qoyuluşu mərhələsi başa çatdığından, daxili sərmayənin payı artmağa başlamış və 2009-cu ildə onun xüsusi çəkisi 80 faizə çatmışdır. İri layihələrin maliyyələşdirilməsində büdcə vəsaitinin payı artmış və nəticədə dövlət xüsusi sektorun ən iri sifarişçisinə çevrilmişdir.

3. Mərkəzi Bankın, Maliyyə Nazirliyinin və digər hökumət strukturlarının mühafizəkar, ehtiyatlı və kifayət qədər də savadlı siyasəti dünya maliyyə böhranının Azərbaycana mənfi təsirini minimuma endirilməsində mühüm rol oynamışdır.

4. Böhranın yaratdığı fəsadlar əksər ölkələrin valyuta ehtiyatlarının eriməsinə səbəb olsa da, Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 2007- ci ildəki 7,4 mlrd.dollardan 2009-cu ildə 20 mlrd.dollara çatmış və 2,5 dəfə artmışdır. Böhran nəticəsində 2008-ci ilin ortalarından 2009-cu ilin əvvəlinə qədər Rusiyanın qızıl-valyuta ehtiyatları 35 faiz, Belarusun 37 faiz, Ukraynanın 27 faiz, Ermənistanın 21 faiz, Qırğızıstanın 17 faiz, Qazaxıstanın 13 faiz azaldığı halda Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 30 faiz artmışdır. Nəticədə Azərbaycan qlobal böhranın fəsadlarından qorunmaqdan ötrü yaxşı «təhlükəsizlik yastığı» əldə etmiş, bu isə, öz növbəsində, hökumətin manevr imkanlarını artıraraq böhranın mənfi təsirindən yayınmaqda, psixoloji və potensial imkanlar baxımından isə böhranın nəticələrini öz gücünə aradan qaldırmaq imkanı yaratmışdır.

Azərbaycanın daşınmaz əmlak bazarı da qlobal maliyyə böhranından müəyyən qədər ziyan çəkib. Əmlakın dövlət qeydiyyatı xidmətinin məlumatlarına görə, 2008-2009-cu illər ərzində əmlakın bütün növlərinin qiymətləri orta hesabla 10-15 faiz aşağı düşüb. 2008-cilin sonuna ikinci mənzil bazarında qiymətlər 2007-ci ilin səviyyəsinə enib, 2009-cu ildə bu proses nisbətən sabitləşməyə başlayıb. Qiymətlərin aşağı düşməsinə başlaması, dünya maliyyə böhranının təsiri altında daşınmaz əmlak bazarında fəallığın azalması ilə əlaqədardır. Nəticədə,

Azərbaycanın daşınmaz əmlak bazarındakı enmələr dövrünün problemlərinin ağırlığına görə bilməyən şirkətlərin həmin bazarı tərk etməsi prosesi gedir. Digər şirkətlər isə maliyyə problemlərini həll etməkdən ötrü mənzillərin qiymətini aşağı salmaq və digər təşviqləndirici üsullardan istifadə edirlər.¹

MDB-nin dövlətlərarası komitəsinin 2009-cu il üzrə hesabatına əsasən postsovet məkanında ümumi daxili məhsulun ən böyük artımı Azərbaycanda qeydə alınıb və 10,8% təşkil edib. Ölkədə əhalinin bütün qruplarının pul gəlirləri 36% artıb, orta aylıq əmək haqqı 335 dollara çatıb, yoxsulluğun səviyyəsi 16%-dən 13,2%-ə düşüb, təqaüdlərin məbləği 50% artıb (orta hesabla 120 dollar); il ərzində 120 mindən çox yeni iş yeri açılıb.

Hökumətin iqtisadi strategiyasının səmərəliliyi ÜB və İFC «Doing business 2009» Dövlət tənzimlənməsinin keyfiyyəti və onun kiçik və orat biznesə dünyanın 181 ölkəsində təsiri haqqında son məruzəsində təsdiqlənir. Əlverişli işgüzar mühit yaratmaqda ən çox irəliləyən dövlətlərin reytinginə əsasən Azərbaycan, Slovakiya, Portuqaliya, Meksika, Rusiya kimi ölkələri ötüb keçərək 33-cü yerdə qərarlaşıb.²

İnformasiya texnologiyalarının inkişafının səviyyəsinə görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında liderlik edir: ümumdünya iqtisadi forumun 2009-cu ilə hazırladığı «İnformasiya texnologiyalarının qlobal inkişafı haqqında hesabat» əsasən Azərbaycan, Ukrayna, Qazaxıstan, Rusiyanı ötüb keçərək, dünyanın 127 qabaqcıl ölkəsi arasında 67-ci yerdə qərarlaşıb.

Beləliklə, 2008-ci ilin sonu – 2009-cu ilin əvvəli üzrə dünya maliyyə böhranının Azərbaycana nisbətən zəif təsiri bir sıra səbəblər izah olunur:

1) Azərbaycan iqtisadiyyatının özəlliyi qlobal maliyyə və fond bazarları sahələrinə nisbətən zəif nüfuz etməsindədir: xarici investorlar qarşısında mənə ifadə edən öhdəliklər mövcud deyil, respublikanın sənayesi əsasən xarici banklardan iri borclar götürür;

¹ Əli Məsimli. Qlobal maliyyə böhranı. AzDİU, 2010.

² Коммерсантъ. 2009, 11.03, с.5

2) Respublikanın əsas ixrac məhsulu neft və qazdır. Bu yanacaq faydalı qazıntıları dünya bazarında, hətta böhran şəraitində tələbat var. Kənd təsərrüfat məhsulları əhəmiyyətinə görə ölkə ixracatının ikinci kateqoriyasıdır;

3) Neftin bu müddətdə yüksək qiyməti respublika hökumətinə əhəmiyyətli maliyyə vəsaitini dövlət neft fondunda toplamağa imkan verdi. Bu vəsaitlərdən hökumət maliyyə böhranı şəraitində iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi üçün istifadə edir;

4) Azərbaycan iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsi həmçinin maliyyə böhranının az toxunduğu nəqliyyat sahəsi və respublikanın tranzit potensialıdır.

NƏTİCƏ

Milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyi ölkədə makroiqtisadi və maliyyə sektorunun sabitliyinə müsbət təsir göstərmişdir. Beləliklə, 2011-ci ildə tədiyə balansının yüksək profisiti şəraitində Mərkəzi Bank manatın ikitərəfli məzənnəsinin sabitliyini təmin etmişdir. Mərkəzi Bank valyuta bazarında sterilizasiya əməliyyatları həyata keçirərək həm valyuta bazarının tarazlığını qorumuş, həm də özünün valyuta ehtiyatlarını daha da artırmışdır.

Qlobal böhrana baxmayaraq, Azərbaycan milli pul vahidi – manatı ABŞ dolları və AVRO ilə müqyisədə məzənnə sabitliyini qorumuşdur. Xüsusilə, dollarla məzənnənin son illər sabitliyi ölkədə inflyasiyanın və dollarlaşmanın qarşısının alınmasına və sosial durumun dəstəklənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Eyni ilə məzənnənin dəyişkənliyinin sabitliyi və AMB tərəfindən Manatın böhran və böhrandan sonrakı illərdə dəyərsizləşməsinin qarşısı alınması, əhalinin depozit və əmanətlər üzrə fərdi portfelin diversifikasiyası edilməsi qərarlarında riskləri azaltmışdır. Manatın sabit məzənnəsi əsasında Mərkəzi Bankın iqtisadiyyata birbaşa yardım paketi Ümumi Daxili Məhsulun 5%-i səviyyəsində olmuşdur. Mərkəzi Bankın antiböhran proqramının həyata keçirilməsi pul kütləsinin azalmasına qarşısı alınmış, bankların maliyyə dayanıqlığını və iqtisadi aktivliyini qorumuş, sistem əhəmiyyətli iri müəssisələrin istehsalı investisiya fəaliyyətinə zəruri dəstəyi təmin etmişdir.

Azərbaycanda sığortalanan əmanətlərin məbləği 6 min manatdan 30 min mantadək artırılıb. Bu da öz növbəsində əmanətçilərin banklara inamının daha da güclənməsinə təkan verib. Görülən bu tədbir nəticəsində banklara maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsilə bağlı durumu daha da yaxşılaşdırıb.

Antiböhran proqramının həyata keçirilməsi pul kütləsinin azalmasına qarşısı alınmış, bankların maliyyə dayanıqlığını və iqtisadi aktivliyini qorumuş, sistem əhəmiyyətli iri müəssisələrin istehsal-investisiya fəaliyyətinə zəruri dəstəyi təmin etmişdir.

Azərbaycan bank sistemində maliyyə sabitliyi qorunmuş, sektorun institusional inkişaf davam etmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan bank sistemində potensial riskləri və bank nəzarəti üzrə formalaşan Bazel-III standartlarını nəhərə almaqla risk əsaslı prudensial nəzarət çərçivəsinin formalaşdırılması davam etdirilmişdir. Bank sisteminin maliyyə dayanıqlığı təmin edilmiş bank aktivlərinin keyfiyyət göstəriciləri məqbul həddə qorunmuşdur.

Kapitalın adekvatlıq göstəricisi 12%-lik normaya qarşı 15,8% təşkil edir. Beləliklə, aydın olur ki, qlobal iqtisadi böhran şəraitində digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın maliyyə sektorunda da vəziyyət müsbətdir və dinamik inkişaf tempi qorunub saxlanır. Bu isə öz növbəsində digər sahələrdə inkişaf tendensiyasının qorunub saxlanmasına münbit təsir göstərir. Çünki görülən tədbirlər nəticəsində bank sektorunun böhrana dayanıqlığı öz növbəsində kreditləşmə səviyyəsini qoruyub saxlayır ki, bu da fəaliyyətində kredit mühüm məqam kimi çıxış edən sahələrdə yaranan problemlərin qarşısını alır. Bütün bunlar qarşıdakı dövr ərzində də qlobal böhranın Azərbaycana təsirinin minimal həddə qalmasını şərtləndirir.

Bununla belə, Azərbaycan qlobal iqtisadi böhrandan ən az zərər çəkmiş ölkələrdən biri dir. Bütün bunlar ölkə hökuməti tərəfindən vaxtında və savadlı şəkildə həyata keçirilmiş və ətraflı düşünülmüş tədbirlər nəticəsində əldə edilmişdir.

Kapitalın adekvatlıq göstəricisi 12%-lik normaya qarşı 15,8% təşkil edir. Sektorun xarici mövqeyi dayanıqlıdır və yaxşılaşıb. Son 3 ildə özəl bank sektorunun xarici borcu 2 dəfə azalıb. Stress-testlər göstərir ki, bank sektoru riskləri absorbasiya etmək və dayanıqlığı qorumaq potensialına malikdir.

Ödəniş sistemlərinin sabit və etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsi, habelə təkmilləşdirilməsi Mərkəzi Bankın mühüm fəaliyyət istiqmətlərindən biri olmuşdur. Milli Ödəniş Sistemi infrastrukturunu vasitəsilə ödənişlərin həcmi 2011-ci ilin 11 ayı ərzində ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 23,3%% artmışdır. Hazırda bankların və «Azərpoçt» MMC-nin Bakı şəhəri və 50-dən çox rayonu

əhatə edən ödəniş məntəqələrinin sayı 1 700-ü ötmüşdür. Nağdsız ödəniş alətlərindən istifadənin artırılması məqsədilə pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində POS-terminal şəbəkəsinin genişləndirilməsi və ödəniş kartları vasitəsilə hesablaşmaların miqyasının artırılması üzrə tədbirlər davam etdirilmişdir. 2011-ci ilin 11 ayında dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayı 7,2%, quraşdırılmış bankomatların sayı 11,2%, POS-terminalların və Maliyyə sektorunun regional əhatə dairəsinin və bank xilmətlərinə çıxış imkanlarının genişlənməsi davam etmişdir. 2011-ci ilin 11 ayında 23 yeni bank filialı açılmışdır ki, bunun da 13-cü regionların payına düşür. Hazırda bank filiallarının 49%-dən çoxu regionlarda yerləşir.

İpoteka kreditləşməsi cari ildə də iqtisadi aktivliyin dəstəklənməsində mühüm rol oynamışdır. Dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlər hesabına 2011-ci ildə cəmi 500 nəfərə 16 mln.manat məbləğində sosial ipoteka verilmişdir. İpoteka kreditləşməsi üçün bazar resurslarının cəlb olunması davam etdirilmişdir. 2001-ci ilin ötən dövründə İpoteka Fondu vasitəsilə müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən sosial ipoteka krediti verilmişdir. Beləliklə, hazırda ipoteka kreditlərindən (cəmi 342 mln. 62,3% artmışdır. manat) faydalanan ailələrin sayı 8 750-ə çatmışdır. İpoteka kreditləri üzrə portfel sağlam olmuş və kreditlər üzrə ödənişlərdə gecikmələr müşahidə edilməmişdir.

2011-ci ildə bank sisteminin maliyyə vasitəçiliyi dərinləşməkdə davam etmişdir. Ötən 11 ayda kredit qoyuluşları 7,5%, bank aktivləri 10,7%, əhalinin əmanətləri 26,4% artmışdır. Dövr ərzində müddətli depozitlərin 22,1% artması bank sisteminə inmin yüksəlməsini xarakterizə edir. Dollarlaşma səviyyəsi isə (xarici valyutada depozitlərin geniş pul kütləsində payı) son bir ildə 4 faiz bəndi aşağı düşmüşdür.

Ümumiyyətlə, 2012-ci ilə qədər bank sektoru mənfəət vergisindən azad edilib ki, bu da həm onların kapitallaşmasına, həm də böhran şəraitində maliyyə problemi ilə üzləşməməsinə münbit şərait yaradır.

Əhalinin bank sisteminə inamın artması nəticəsində uzunmüddətli və milli valyutada əmanətlərinin artması müşahidə olunmuşdur. Hesabat dövrü ərzində uzunmüddətli əmanətlər 5,2% artaraq cəmi əmanətlərin 36,2%-i (ilin əvvəlinə 35,9%) səviyyəsinə çatmışdır. 2012-ci ilin I rübü ərzində milli valyutada əmanətlər 5% artaraq 2395,7 mln. manata çatmış və əmanətlərin 55,7%-ni təşkil etmişdir (2011-ci ilin müvafiq dövründə – 46,1%). Qeyri-rezident fiziki şəxslərin Azərbaycan bank sisteminə marağı artmaqda davam edir. Belə ki, 2012-ci ilin yanvar-mart ayları ərzində qeyri-pezident fiziki şəxslər tərəfindən yerləşdirilmiş əmanətlərin həcmi 12,1% artmışdır və dövrün sonuna cəmi əmanətlərin 9,7%-ni təşkil etmişdir.

İqtisadi aktivliyin yüksəlməsi şəraitində hüquqi şəxslərin depozitlərində də artım müşahidə olunur. Hüquqi şəxslərin depozitlərinin ötən ilin rübü ərzində 7,3% azalması, cari ilin yanvar-mart ayları ərzində 5,4%-lik artım ilə əvəzlənmişdir. Belə ki, qeyri-maliyyə təşkilatları tərəfindən cəlb olunmuş əmanətlər 150,3 mln.manat artaraq rübün sonuna 2957,9 mln.manat təşkil etmişdir. Son bir ildə artım 31,9% olmuşdur və bank öhdəliklərinin 23,6% -ni təşkil etmişdir.

Hüquqi şəxslər tərəfindən banklarda yerləşdirilmiş depozitlərdə milli valyutada depozitlər üstünlük təşkil edir. 2012-ci ilin yanvar-mart ayları ərzində manatla olan depozitlər 7,8%, xarici valyutada olan əmanətlər isə 3,1% artmışdır. Cari ilin yanvar-mart ayları ərzində qeyri resident banklardan və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından cəlb edilmiş vəsaitlər 3,1% artaraq 1918,6 mln.manat səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Kredit portfelinin strukturunda ticarət və xidmət sektoruna kreditlərin artımı 1,8% olmuş və 1 aprel 2012-ci il tarixinə bu kreditlər portfelin 29%-ni təşkil etmişdir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı və emalı sektoruna verilən kreditlər 2,8%, nəqliyyat və rabitə sektoruna – 4%, sənaye və istehsal sektoruna – 0,4%, plastik kartlarla kredit portfelinin artımı əsasən əhalinin əmanətlərinin və qeyri-maliyyə korporativ sektorun depozitlərinin artması hesabına baş vermişdir.

Uzunmüddətli kreditlərin həcmi 4,4% artaraq ilin sonuna 6834,4 mln.manat təşkil etmişdir. 2011-ci ilin sonuna kredit portfelinin strukturunda uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi 71% təşkil etmişdir. İl ərzində kreditlərin valyuta strukturunda da müsbət dəyişiklik olmuşdur. Məzənnə sabitliyinin qorunub saxlanması milli valyutada olan kreditlərin 2011-ci ildə 8,7% artmasına və cəmi kredit portfelinin artımının başlıca mənbəyinə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır. Milli valyutada olan kreditlərin portfəldə xüsusi çəkisi 65% olmuşdur.

Kredit portfelinin strukturunda ev təsərrüfatlarına, ticarət və xidmət sektoruna verilmiş kreditlərin kredit portfəlinə payı mühüm yer tutur. Kreditlər üzrə ən yüksək artım tempi inşaat və əmlak sektorlarına (32,5%), ticarət və xidmət sahələrində (29,2%), ev təsərrüfatlarına (21,9%), kənd təsərrüfatı və emalı (5%) verilən kreditlərdə müşahidə olunmuşdur.

2012-ci ilin I rübü ərzində kredit təşkilatları tərəfindən regionların kreditləşdirilməsi prosesi davam etmişdir. Regionlara kredit qoyuluşlarında milli valyutada olan kreditlər ötən dövrlərdə olduğu kimi xarici valyutada kredit qoyuluşlarını üstələmiş və 1 aprel 2012-ci il tarixə kredit portfelinin 76,3%-ni təşkil etmişdir. Regionlarda kreditlərin böyük hissini (66,1%) uzunmüddətli kreditlər təşkil edir. Kreditlərin cəmi aktivlərdə payının ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə artması ilə əlaqədar bankların müştərilərə verilmiş kreditlər üzrə faiz gəlirləri də 17,2% artmışdır.

Birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 4,4 mlrd. \$ olmuşdur. Bu investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 78% təşkil etmişdir. Cəlb olunmuş sərmayələr iri neft-qaz layihələrinin, əsasən BP Eksploreyşn (Şah Dəniz) Ltd. layihəsi və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin Azəri-Çıraq-Cünəşli yatağında görülən işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuşdur. Qiymətləndirmələrə görə qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği 978.3 mln. \$ olmuşdur. Bu da ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmnin 22%-ni təşkil etmişdir. Hesabat ilində kreditlər və

digər investisiyalar formasında cəlb olunmuş sərmayələrin xüsusi çəkisi xarici kapitalın strukturunda 45% təşkil etmişdir. Bu məbləğ əsasən birbaşa dövlət və dövlət təminatlı, neft-qaz sektoru və banklar tərəfindən cəlb edilmiş kreditlər hesabına formalaşmışdır. Kreditlərin 37.9%-i (1255.1 mln. \$) birbaşa dövlət və dövlət təminatı əsasında cəlb olunmuş kreditlər, 62%-i (2053.0 mln. \$) isə dövlət təminatı olmayan kreditlərdir ki, bunun da 828.9 mln. \$-ı banklar, 706.0 mln. \$-ı neft-qaz sektoru, 518.1 mln. \$-ı isə digər müəssisələr və firmalar tərəfindən cəlb olunmuşdur.

Milli iqtisadi inkişafın tərəddüdlü vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün ardıcıl şəkildə tədqiqatların həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar:

1. uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin olunması üçün inflyasiyanın üzərində nəzartın tətbiq olunması vacibdir. İqtisadi siyasətin əsas vasitələrindən biri kimi iqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasında dövrü xarakterli əlaqənin qorunması;

2. daxili bazarda pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində kommersiya banklarının ümumi kredit resurslarından aşağı faiz dərəcələrinin tətbiqi ilə isti fəadə olunması;

3. fiskal və monetar tədbirlərdən əlaqələndirici şəkildə istifadə etməklə, maliyyə bazarında dayanıqlı vəziyyətin qorunması;

4. maliyyə bazrını tənzimləyən yeni qaydaların tətbiq olunması;

5. kəskin xarakterli sosial problemlərin həlli üçün fiskal tədbirlərdən istifadə olunması;

6. real sektorun bütün səviyyələrində (sahə, region, firma) dövlət tərəfindən ardıcıl stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. V.Z. Zeynalov, Maliyyə böhranı: Tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasəti, Bakı – 2012.
2. Развитие - банкинга в банковском секторе // Современные аспекты экономики – 2007, №6, с.205-209.
3. Qlobal maliyyə böhranı: səbəb və nəticələr // Maliyyə və uçot. 12. – 2009.
4. Küresel malı krizin Azərbaycan ekonomisine etkileri ve Azərbaycan merkez bankasının monetar politikasının analizi T.C. Marmara Üniversitesi// Financial araşdırmalar ve calismalar dergisi. Uluslararası hakemli dergi. 2010, Yayın №773, s.73-95.
5. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli//AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2010 s. 5-15.
6. Проблемы развития банковского сектора Азербайджана в условиях глобального кризиса // Экономика и управление Санкт-Петербургский Университет Управления и Экономики. 2011, №7, с.88-94.
7. Qlobal maliyyə böhran kontekstində Azərbaycan mərkəz Bankının makro-prudensial idarəetmə antikrizis tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə // Maliyyə və uçot. 1. – 2011.
8. Антикризисная политика в банковской сфере: Турция, Российская Федерация и Азербайджан (сравнительный анализ) // Экономика и управление Санкт-Петербургский Университет Управления и Экономики. 2011, №7, с.88-94.
9. «Maliyyə böhranı» anlayışının elmi şərhı // AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2012.
10. Проблемы и перспективы развития – банковских услуг в Азербайджане // Роль финансово-кредитной системы в реализации приоритетных задач развития экономики. Материалы 4-й международной научной

конференции. «Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов» 29-30 марта 2007 года. Сборник докладов том II изд. «Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов». 2007, с.53-55.